

SPRÅK *nytt*

UTGITT AV SPRÅKRÅDET

33. årgang 3/2005

Politikk?

JA, POLITIKK. Ikkje det opplagde i dette bladet – å forklara sambandet mellom *politikk* og *politi*; at begge kjem frå *polis*, det greske ordet for 'by', og såleis kan omsetjast med 'bystyring' og 'byvakt' – men slik alle har tenkt på ordet denne hausten, som eit sett verdjar for det som skjer i Stortinget.

Men skal det statlege Språkrådet ha politiske meiningar? Ja. For Språkrådet er ikkje, og kan ikkje vera, nøytralt. Formannen i Bokmålsforbundet kritiserte meg i fjor for å vera 'målaktivist'; han meinte at direktøren skulle opptre som nøytral språkbrukar, som ein dommar på fotballbana (i kampen mellom bokmål og nynorsk). For det første finst det ikkje nøytrale språkbrukarar. Omgrepet er utan meining. For det andre er det misforstått at eg skal agera som nøytral dommar. 'Nei', svara eg, 'mi oppgåve er meir å likna med trenarens; eg bør få begge lag til spela best mogeleg!'

Språkrådet har eit politisk og verdibasert mål. Målet er at norsk skal framstå som eit velfungerande kvalitetsspråk – i sine to variantar, bokmål og nynorsk. Ikkje berre i 2005, men helst også i 2105.

Tek me dét målet på alvor, kan me raskt gløyma den lovprieste 'nøytraliteten'. Alt som forflatar bokmålet, vil me vera mot, alt som svekkjer nynorskens stilling, vil me vera mot. Alle som forfektar det synet at 'den frie språkutvikling' bør gå sin gang, utan at stat og storting blandar seg inn, er me usamde med. Konsekvensen av eit slikt

syn er nemleg at me gir opp å påverka framtida til norsken. På totusentalet kan me ikkje lenger vera trygge på at norsk overlever som fullverdig bruksspråk. Å vera tilhengjar av global marknadstenking på det kulturpolitiske og språkpolitiske området er naturlegvis fullt tenkbart. Men dei som er det, må då òg vera tilhengjar av utfall og resultat.

Dette er ikkje mørke målmannstanker hos ein vestlending i Oslo; slik tenkjer faktisk dei fleste styresmakter i Europa (med unntak av England, naturlegvis!). Ta dei nye medlemslanda i EU. I årevis har dei arbeidd iherdig for å koma med, men parallelt med medlemskapsprosessen har dei alle utforma språkpolitiske mål på heimebane. Dei ser at i eit ope internasjonalt landskap må kvar nasjon ta ansvar for sitt språk.

Fortare enn mange anar, kjem dagen då bokmålet må slåst for si stilling, på same måten som nynorsken har slåst for sin eksistens i 150 år. I det perspektivet blir det paradoksalt og absurd at unge politikarar i haust prøvde å vinna stemmer ved å brenna nynorskordbøker (!). Dei er truleg blinde for det faktum at den internasjonale kulturmarknaden er like kald overfor framtida til bokmålet som dei sjølve er overfor nynorsk.

Sylfest Jomheim

INNHALD 3/2005

1 Rettskrivningsendringene i 2005	21 Sidemålsforsøket i Oslo
5 Reformar fram og reformar tilbake	28 Jemtsk og trønderisk
9 Nynorsk i 1905	32 Likheter mellom norsk og urdu
15 Norska som främmande språk	

Rettskrivningsendringene i 2005

TOR GUTTU

RETTSKRIVNINGSENDRINGENE 2005 er den mest treffende betegnelsen for det som trådte i kraft 1. juli. Kaller man dem for korthets skyld «2005-reformen», som noen allerede gjør, og ser den som en helhet, skal man være klar over at den er av et ganske annet slag enn reformene av 1917, 1938 og 1959. Skal vi sammenligne med noe, må det bli dels med bokmålsliberaliseringen i 1981, dels med reformen av 1907.

I begynnelsen var Vogt-komiteen . . .

Til grunn for reformene i 1917, 1938 og 1959 lå en politikk som tok sikte på en (størst mulig) tilnærming mellom målformene (og en sammensmelting en gang i fremtiden) med basis i «folkets virkelige talesprog» (1917), «norsk folkemåls grunn» (1938 og senere). Rettskrivningskomiteene av 1913 og 1934 og Norsk språknemnd (1951) fikk dette klart uttrykt i sitt mandat. Det betydde at lydverk og bøyingsverk i begge målformer måtte gjennomarbeides, og at hensynet til den andre målformen ble en hovedsak.

Grunnlaget for «2005-reformen» er mindre konsist og står ikke å lese i noen regjerings- eller stortingsbeslutning. Det fremgår forskjellige steder i Kulturdepartementets «stortingsdokumenter» og i korrespondansen med Språkrådet. Noe talespråksgrunnlag

nevnes ikke; man betrakter skriftspråket som en selvstendig enhet, uten at dette sies uttrykkelig. Viktigste når alt kommer til alt, er kanskje langtidsvirkningen av et sentralt sted i Vogt-komiteens innstilling (1966) hvor det står at «prinsipielt er det uheldig at former som både har tradisjon i skriftspråket og er levende i litteratur og tale, utelukkes fra den offisielle rettskrivning». Dette grunnsynet førte omsider til liberaliseringsvedtaket for bokmål, vedtatt i Stortinget i 1981. Det var i bokmålet at utestengelsen av de tradisjonelle formene var mest følbare, og for første gang siden 1907 fikk vi da en reform som omfattet bare den ene målformen.

I kjølvannet av 1981-liberaliseringen fattet Språkrådet en rekke oppfølgende vedtak i 1980- og 1990-årene. Det var stort sett enkeltvedtak, men viktige i og med at de stadfestet den nye kursen; det var sjelden tale om å utelukke levende former. En viktig del av endringene i 2005 er en videreføring av denne linjen, og så er ett synspunkt kommet i tillegg.

Lite brukte former

I liberaliseringsprosessen frem til midten av 1980-årene hadde det bare vært tale om å tillate, ikke om å stryke og forby. Men senere i 1980-årene og især

utover i 1990-årene tok Språkrådet for seg de mange ubrukne eller lite brukte formene som tilnærmingen og tilfelldighetene hadde brakt inn i bokmålsnormalen; det dreide seg stort sett om ordformer. Med økende bruk av EDB fikk man stadig bedre oversikt over forholdene, og «fjerning av lite brukte former i bokmål» ble etter hvert noe som rådet arbeidet adskillig med.

Slutt på tilnæringspolitikken

I St.meld. 13 (1997–98) gav Kulturdepartementet uttrykkelig beskjed om at det skulle være slutt på tilnærmingen mellom målformene. Det ble utdypet i St.meld. 9 (2001–02) og ytterligere understreket i Ot.prp. 95 (2001–02), som førte til at passusen i språkrådsloven om å «støtte opp om utviklingstendenser som på lengre sikt fører målformene nærmere sammen» ble opphevet i 2002. Kulturmeldingen (St.meld. 48 (2002–03)) tar opp i seg dette, forbinder det med vernetanken og sier dessuten om normeringen: «Norsk rettskriving skal stabiliserast, dvs. at ein så langt råd er skal unngå nye og hyp-pige endringar i gjeldande rettskriving, både meir omfattande reformer og år-visse justeringar i einskildspørsmål.»

2005-endringer i bokmål

Det er især på bakgrunn av det ovenstående man må bedømme endringene som nå er trådt i kraft. De markerer et foreløpig slutt punkt i en generasjonslang utvikling og en langsom mentalitetsendring hos dem som normerer offisiell rettskrivning. Det godtas i prinsippet at levende tradisjonelle former skal være tillatt, og at ubrukne og lite brukte former kan fjernes, og som i

1981: en målform kan behandles temmelig grundig uten at man behøver å skjele til den andre. Overordnet det hele står et ønske om stabilitet og oversiktighet.

Endringsvedtakene er stadfestet av Kultur- og kirke departementet i brev av 16. februar 2005 og omfatter praktisk talt bare bokmål, men nynorskformer er med i fellesvedtak der det har vært naturlig, se nedenfor. Eksempelene i det følgende er selvsagt bare et utvalg. Fullstendig oversikt finner man på Språkrådets nettside www.sprakradet.no.

Om *normsystemet* er det vedtatt at sideformkategorien (klammeformene) skal forsvinne. I ordlistene har det hittil stått f.eks.

antakelig [antagelig]

Det betydde at formen med *-k* var påbudt for lærebokforfattere og statsansatte, mens det for alle andre var valgfrihet mellom *-k* og *-g*. Heretter vil det stå

antakelig el. antakelig
dvs. valgfrihet for alle.

De fleste klammeformene var tilnæringsformer; de har vært lite brukt og er derfor blitt fjernet. Blant bøyingsformene gjelder dette ubestemt form flertall i tusenvis av ord av typen

lærere[r], kjellere[r]

og fortidsformene av bortimot 30 svake verb med diftong:

pleid[d]e – pleid[d], tilføyd[d]e – tilføyd[d]

Videre gjelder det ca. 70 enkeltord og enkeltformer, f.eks. [berr], [frå], [masing] og greit[t], [rann], så[g].

Denne opprydningen forenkler systemet og gjør ordlistene mer oversiktlige.

Når det gjelder *bøyningssystemene*, er de viktigste vedtakene gjort om substantiver og svake verb.

Knappt 20 hankjønns- og hunkjønns-substantiver på *-er* som i ubestemt form flertall har hatt sammentrekning og obligatorisk utlyd på *-r*, får nå valgfri utlyd, *-e* eller *-r*, f.eks.:

finger flere fingre(r)
seter flere setre(r)

Det dreier seg stort sett om ord av en bestemt bøyningstype i norrønt.

Et lignende antall hankjønns-substantiver har fått samme behandling og har i tillegg fått muligheten *-ere*. Det gjelder f.eks. *baluster*, *ilder*, *manøver*, *oter*, *seider*, *seier*, som dermed får tre flertallsformer:

oter flere otere el. otre(r)

Tre former er mye, men det kan forsvares dels med at alle er i bruk, dels med at de vel 50 substantivene i denne gruppen er eller har vært langsomt på vei mot den mange ganger større bøyningstypen vi har i *lærer*, og at utviklingen ser ut til å fortsette. Om f.eks. 20 år bør man se om ikke flertallstypen *otere* kan gjøres til eneform i en god del av dem.

En systemforandring representerer også vedtaket om at ikke bare ord på *-ing*, men også de på *-ning* skal ha valgfrihet *-a/-en* i bestemt form entall:

festning – festninga/festningen

Støtten i språkbruken for dette vedtaket ligger vesentlig i dialektene (især nordenfjells), foruten i nynorsk, for så vidt som ordene er tillatt der. Vedtaket skiller seg altså prinsipielt fra de øvrige. – Det dreier seg om ord med avledningsendelsen, altså suffikset *-ning*. Ord som *presenning* og *terning* faller dermed utenfor, og det samme gjør

personbetegnelser som *slektning*.

Vel 140 svake verb har fått bøyningen justert. I 31 av dem dreier det seg om å fjerne lite brukte fortidsformer, og disse fordeler seg på fire typer, med endelsene *-a*, *-de*, *-te* foruten sterk preteritumsform. Eksempler: *svara*, *brygde* – *brygd*, *trylte* – *trylt* og *drap*. Stående blir dermed *svarte* – *svart*, *brygga*/*brygget*, *trylla*/*tryllet* og *drepte*.

Hovedmengden av de 140 består av godt og vel 90 verb hvor endelsen *-et* er gjeninnført etter å ha vært forbudt fra 1938 eller 1917, f.eks. *bygget*, *krevet* og *vennet* (vennet seg til). I 25 av dem er også *-a* kommet med, f.eks. *ble(i)ka*, *krøka*, *sprika*, dels ut fra et gammelt synspunkt at endelsene *-a* og *-et* «skal være mest mulig jamstilt», dels som en liberal utlegning av et rådsmøtevedtak fra 2003 om at «a-former som åpenbart ikke har støtte i skriftspråket, skal ikke ordlisteføres»; man har altså tolket dette slik at *-a* må kunne ordlisteføres når formen har en viss støtte i skriftlig språkbruk. Under behandlingen av verbene med *-et* har det vært nødvendig både å gjøre omfattende undersøkelser og å utøve skjønn.

Om 2. klasse av de sterke verbene er det vedtatt at valgfriheten i preteritum heretter skal være mellom *-ø-* og *-øy-*, ikke som før mellom *-ø-* og *-au-*. Det gjelder 17 usammensatte verb foruten sammensetningene:

(ut)bryte – (ut)brøt/(ut)brøyt mot
før (ut)brøt/(ut)braut

Formene med *-au-* har vært svært lite brukt, og i sammensetninger er heller ikke formene med *-øy-* vanlige, men i mange av de 17 usammensatte formene er *-øy-* på fremmarsj.

Endelig skal verb som utlyder på

vokal, heretter danne passiv i infinitiv og presens ved tillegg av -s, ikke -es, f.eks. *gis* og *tas*, med unntak av *sies* (eneform) og *se(e)s* (valgfrihet). Også det gjelder både usammensatte og sammensatte ord: *utgis*, *overtas*, *opp-sies*, *anse(e)s*.

Foruten ordene som inngår i de gruppene vi har nevnt ovenfor, er det fattet vedtak om nærmere 450 *ord og ordformer*. De er av høyst forskjellig slag, men de fleste kan henføres til en av følgende tre typer:

- a) *Tradisjonelle former som gjeninnføres*. Det gjelder f.eks. *adferd*, *adkomst* o.l., *fler*, *flyve-/flyver/flyvning*, *fold* (grødeutbytte), *foldekniv*, *fylde*, *hverken*, *hvithjørn*, *mere*, *syv*, *utblåsning*, *kold* i visse sammensetninger, *sten* i visse faglige sammenhenger og typen *Det indiske hav* (med enkeltbestemt substantiv). I brøker hvor nevneren er 13 eller høyere, blir det valgfritt å bruke ordenstall – *trettendedel* osv. – slik det har vært for brøker med nevner mindre enn 13.
- b) *Lite brukte ord og former som fjernes*. Dette er den langt største gruppen, og rommer slikt som *bjølle*, *breidd*, *drøpel*, *døger*, *følgje*, *ikorn*, *inst*, *nedst* o.l., *kjerke*, *kleppfisk*, *lengd*, *marknad*, *mengd*, *omn*, *rekne*, *seinke*, *skruve*, *skråme*, *tjørn*, *tråv(e)*, *vitskap*.
- c) *Språkpolitisk ukontroversielle ord som får endret form eller bøyning*. Det gjelder stort sett ajourføringer i samsvar med aktuell språkbruk. Eksempelvis blir følgende ord enten eneformer eller valgfrie former: *boknafisk*, *dykkert*, *fikkel*, *tukkel* o.l., *hørselvern*, *myrt*, *reile*, *smalahove*, *vagg*. – Intetkjønn blir eneste kjønn ved *brorskap*, *eierskap*, *farskap* og venn-

skap, mens *fossil* og *null* får valgfrihet mellom hankjønn og intetkjønn.

Fellesvedtak for bokmål og nynorsk

Som nevnt i Språknytt nr. 1–2 2005 godkjente ikke departementet Språkrådets mange endringsforslag for nynorsk, men noen fellesvedtak er stadfestet. For det første gjelder det slike som fattes år om annet: om noen nye geografiske betegnelser og innbyggernavn, om nye valutabetegnelser og noen fagord, denne gang medisinske.

Hit må vi også regne en del vedtak om norvagisering av fremmedord med k-lyd skrevet med *c* eller med en kombinasjon av *c* og en annen bokstav. Med valgfrihet mellom utenlandsk og norsk form blir det f.eks. *bacalao/bakalao*, *cannabis/kannabis*, *corny/korny*, *dachs/daks*, *masochisme/masokisme*, *gimmick/gimmik*, *hickory/hikkory*, *racket/rekkert*. Dessuten har *serve* og *server* i tennis o.a. fått valgfrie former: *sørv*, *sørve* og *sørver*.

Endelig har vi ca. 200 ord som vi kan se som del av opprydningen anno 2005. For bokmålets del kan de henføres til gruppe c) ovenfor: *akkordeon*, *dart*, *driks*, *filetere*, *herpesere*, *imbesil*, *khan*, *lurifaks*, *mycel*, *nardus*, *revolt* osv., osv. En god del har før ikke vært normert i nynorsk, f.eks. *akvatint*, *centifol*, *duodesim*, *enurese*, *glysin*, *lipom*, og noen få er nynormert i begge målformer, f.eks.: *bandoneon*, *brunsj*, *burka*, *hid(s)jab*, *purda*, *tsjador*.

Brøktallene av typen *trettendedel* blir selvsagt tillatt som valgfrie former også i nynorsk.

Det har vært en del oppstyr omkring noen av Norsk språkråds norm-

Forts. side 40

Reformer fram og reformer tilbake

Bokmålets rettskrivning på 1900-tallet

EINAR LUNDEBY

SPRÅKSITUASJONEN i Norge var hele 1900-tallet igjennom preget av språkregulering og stavingsreformer. Med fem reformer på ett hundreår (og en sjette i emning ved hundreårets slutt) står Norge i en særstilling når det gjelder språkstyring. Dette skyldes vår historie, som har gitt oss to varianter av skriftspråket. Den drivende kraften bak reformene har først og fremst vært ønsket om å forene de to skriftspråka (til et «samnorsk» språk), men pedagogiske hensyn og nordiske hensyn har også spilt en rolle. Samnorsktanken var en stor og dristig idé, og den fenget i folket i ikke liten grad, men den betydde for bokmålet overgang fra danske til norske former, og det vakte motstand hos dem som så på riksmålet som bærer av den nasjonale litteraturen. De som på statens vegne skulle realisere samnorsktanken, hadde mye entusiasme og gikk fort fram, for fort skulle det vise seg. Et kraftig tilbakeslag kom. Mens de fire reformene (1907, 1917, 1938, 1959) fremmet tilnærming, har flere nye forandringer fra og med 1981 (+ reformen i 2005) på mange punkter ført normen tilbake til tradisjonelle former.

Rettskrivningen av 1938

Dette oversynet begynner med 1938. Bakgrunnen for rettskrivningsreform-

en av 1938 var at mange ut gjennom 20-åra følte at reformen av 1917 var halvgjort arbeid. Tilhengerne av språklig samling mente en kunne komme lenger med tilnærmingen. I 1934 nedsatte Stortinget ei nemnd som skulle forberede en ny reform, og den la i 1937 fram sitt forslag. Det ble vedtatt av Stortinget samme år, og de nye reglene ble gjort gjeldende fra høsten 1938.

Det var en vidtgående reform. Allerede 1917-reformen hadde gått ut over «den dannede dagligtale» og tatt inn mange norske talemålsformer som på konservativt hold ble betraktet som vulgære og «stygge». I 1938 gikk en videre med sikte på språkføring, slagordet var «ett norsk språk på norsk folkemåls grunn». Et viktig trekk ved reformen var at hunkjønnskategorien ble fast etablert med *-a* som artikkel, dels valgfritt, dels obligatorisk. Intetkjønn flertall ble behandlet på samme måte, men færre ord fikk her *-a* obligatorisk. I preteritum av svake verb som tradisjonelt hadde *-et*, ble *-a* innført som obligatorisk i en gruppe ord, og gjort valgfri ved siden av *-et* i alle andre verb i denne klassen. Med full gjennomføring av *-a* i alle disse kategoriene er det klart at språket ville få et helt nytt stilpreg.

Reformen av 1938 vakte derfor voldsom motstand. Den konservative

pressen brakte bitende kritikk, likeså mange forfattere med Arnulf Øverland og Sigurd Hoel i spissen. Men noen motstandskamp på brei front ble det ikke tid til å organisere før krigen kom. Det nye var også lite kjent, for skolebøker med ny rettskrivning var nesten ikke kommet i bruk enda.

Etter krigen

Under krigen hersket det stort sett språkfred. Men Quislings regjering skapte et intermezzo med «Ny rettskrivning 1941», et forsøk på å lansere en ny norm. Den ble påbudt i skolen, i pressen og i den offentlige administrasjon, men ble i stor utstrekning sabotert. Med freden i 1945 ble den straks avskaffet, og har ikke etterlatt seg spor.

I de første etterkrigsåra kom det skolebøker for alle fag med 1938-rettskrivning, og foreldrene ble klar over hvor store forandringene var. Noe som gjorde språket enda mer fremmed enn det hadde behøvd å være, var at forfattere og forlag stort sett valgte de «radikale» formene der det var valgfrihet. Dette fordi de ville imøtekomme den sterke stemning for tilnærming som de mente hersket i folket. Typisk er et vedtak i Oslo skolestyre 2. mars 1939: «skolestyret i Oslo [vil] gjøre hva det kan for å skaffe slike [skolebøker] som så langt råd er, har fellesformer.» Men – det nye var for mye! Misnøyen bredte seg raskt i åra fra 1949 og utover, og gav seg utslag i artikler, skrifter og folkemøter.

Det var Arbeiderpartiet som hadde regjeringsmakta i disse åra, og som sammen med Venstre og Bondepartiet hadde ansvaret for språkpolitikken.

Etter hvert ble regjeringen klar over at noe måtte gjøres. Stemningen i Arbeiderpartiet begynte å snu da språkpolitikken syntes å kunne føre til valgnerderlag. Departementet søkte etter en utvei til å dempe motstanden og landet på ideen om ei språknemnd, dvs. et organ som skulle ha ansvaret for normeringen av språket foruten å drive vanlig språkrøkt. I Sverige hadde de hatt ei slik nemnd siden 1944, og Nämnden för svensk språkvård ble i mangt et forbilde for Norsk språknemnd da den ble opprettet ved vedtak i Stortinget 13. desember 1951 (mot Høyres stemmer).

Norsk språknemnd

Samnorsktanken stod sterkt hos stortingsflertallet og ga seg utslag i formålsparagrafen, der det stod at nemnda skulle gi råd og rettleiing i språkspørsmål «og i dette arbeidet fremja tilnærming mellom dei to skriftmåla på norsk folkemåls grunn». De språklig konservative følte pålegget om tilnærming som en utfordring, og de motarbeidde Språknemnda fra første stund. Gjennom hele 50-tallet førte konservative aviser og forfattere en iherdig kamp mot institusjonen. Riksmålsforbundet vokste seg sterkere på denne kampen og mente det hadde tilslutning nok til å innføre en privat skriftnorm ved siden av den offisielle: I 1954 gjorde forbundet sin nye norm kjent gjennom «Riksmålsordlisten». Nye organisasjoner så dagens lys: Det Norske Akademi for Sprog og Litteratur og Foreldreaksjonen mot samnorsk. Det ble organisert en «retteaksjon» som gikk ut på at foreldre rettet de radikale formene i elevenes bøker til tradisjon-

elle. Bokbål ble tent i flere byer, der en brente skolebøker med 1938-rettskrivning. Det som fra departementets side var tenkt som et tiltak for å dempe språkstriden, fikk den stikk motsatte virkning. 1950-åra ble tiåret med den heftigste språkstrid i historien!

Læreboknormalen

Et konkret angrepsmål var læreboknormalen. Allerede i sin første måned fikk Språknemnda i oppdrag å utarbeide en særskilt norm for lærebøkene. Bakgrunnen var de konservatives sterke misnøye med lærebokspråket etter 1938. Myndighetene ønsket nå å få en språkform i lærebøkene som ikke i den grad irriterte store deler av folket. Det var en vanskelig, for ikke å si umulig, oppgave som nemnda her fikk: Læreboknormalen skulle trekke i tradisjonell retning, og samtidig skulle nemnda ifølge mandatet fremme tilnærming! Men arbeidet ble satt i gang og kom til å ta seks år (1952–58). Den lange tida skyldtes vedtektenes instruks om å bygge «på norsk folkemåls grunn», det forutsatte jo at en kjente denne grunn. Framgangsmåten når en lærebokform skulle fastsettes, ble derfor å undersøke hvor utbredt de forskjellige variantene var i dialektene. Hvis én var dominerende, ble den knesatt og konkurrenten stilt opp som sideform, var variantene omtrent like sterke, ble de ofte jamstilt som lærebokformer.

Stortingsflertallet godkjente framlegget til læreboknormal 12. juni 1958, også denne gang mot Høyres stemmer. Alt i alt prøvde normalen å holde seg «midt i veien» idet både tradisjonelle former og radikale former ble

oppført som lærebokformer. Men de radikale var nok i overvekt, så angrepene fra riksmålshold på den offisielle språkpolitikken fortsatte. Kirkeministeren, Helge Sivertsen, kom etter hvert til den oppfatning at myndighetenes språkpolitikk ikke lot seg trumfe igjennom, og at en ny start var nødvendig. Han mente at en ny komité måtte prøve å finne utveier til fredeligere forhold, og fikk oppnevnt en slik komité (Vogt-komiteen) ved kgl.res. av 31. januar 1964. Den skulle ta opp alle sider ved språket og språkbruken.

Norsk språkråd

Den 23. mars 1966 kom komiteens innstilling med drøfting av språket i skolen, i offentlig administrasjon og i kringkastingen. Det viktigste punktet var nok et forslag om å nedlegge Norsk språknemnd og erstatte den med et «språkvernråd». I virkeligheten var dette en måte å gå fram på for å gi tilnæringsstrevet på båten uten å si det direkte. Kirkedepartementet behandlet innstillingen og oversendte den til Stortinget 21. november 1968 under tittelen «Om språksaka». Den kom opp i Stortinget 19. mai 1970, og resultatet ble at Språknemnda ble avskaffet, og et nytt språkorgan med navnet Norsk språkråd ble opprettet 1. februar 1972.

Språknemnda var blitt motarbeidd hovedsakelig på grunn av «det bundne mandat», og det var da sjølsagt at det nye organet måtte ha en friere formulering av formålsparagrafen. Den lød: Språkrådet skal «støtte opp om naturlige utviklingstendenser som på lengre sikt fører målformene nærmere sammen». Her er ikke ett ord sagt om at Språkrådet skulle foreta seg noe

aktivt for å føre de to språka nærmere hverandre.

Revisjon av bokmål

Språkrådet gikk straks i gang med å revidere bokmålets rettskrivning. Tre grammatiske kategorier hadde vært sentrale i 50-åras språkstrid: hunnkjønnsbøyningen, intetkjønn flertall og preteritum av svake verb. Bokmålsseksjonen i rådet vedtok i april 1972 at elevene ikke skulle få feil for å bruke tradisjonelle former, for eksempel *gaten*, *dyrene*, *bygget* istedenfor *gata*, *dyra*, *bygde* (som var obligatoriske etter 1938). Språkrådet fortsatte så arbeidet med bokmålsrettskrivningen utover i 1970-åra, og 1. juni 1981 ble stortingsmeldingen med endringsforslagene behandlet i Stortinget. Mange tradisjonelle former var dermed godtatt i offentlig rettskrivning igjen. Fra siste del av 1990-åra har det igjen foregått systematisk arbeid med rettskrivningen, og alle de endringene som ble godkjent av departementet i 2005, er samlet i dokumentet «Rettskrivningsendringer fra 1. juli 2005. Fastsatt ved brev fra Kultur- og kirke departementet 16. februar 2005».

Noen av de viktigste endringer for bokmål er:

- Skillet mellom hovedformer og sideformer faller bort, en del sideformer blir omgjort til likestilte hovedformer, andre blir eneformer, og noen

blir tatt ut, for eksempel får flertallsformer i hankjønnsord som i entall ender på *-er*, i flertall bare *lærere* (ikke [*lærerer*]).

- Sterke verb som historisk hadde *au* i preteritum, får isteden *øy*, for eksempel *brøyt* og *skøyt* vsa. *brøt* og *skjøt* (*braut* og *skaut* går ut).
- En del svake verb får omregulering av endelsene *-a*, *-et* og *-de/-te*.
- Tallordet *syv* blir godkjent igjen (men ikke *tyve* og *tredeve*).

Ellers er det en lang rekke forandringer både i lydverk og formverk. Et viktig formål med reformen i 2005 har vært å innskrenke antallet valgfrie former og fjerne lite brukte former for å gjøre rettskrivningen enklere.

Reformen i 2005 er gjennomført uten at forslagene har vært lagt ut til offentlig debatt. I allmennheten er innholdet i reformen totalt ukjent. Men departementet har store forhåpninger til denne reformen. I brev av 5.12.2000 sies det «at tida no synest vere mogen for å gje omsynet til stabilitet monaleg sterkare gjennomslag» og «Departementet føreset ... at Norsk språkråd legg til grunn som eit siktemål for den reforma som no skjer, at ho i all hovudsak vil bli ståande uendra i lang tid framover». Det er et fromt ønske som en gjerne slutter seg til, men på bakgrunn av erfaringene fra 1900-tallet unngår en neppe helt at en liten tvil melder seg!

Rettskrivningsreformer på nettet

Oversikt over rettskrivningsreformene i det 20. århundret finner du her:
www.sprakrad.no/reformer

Nynorsk i 1905

OTTAR GREPSTAD

DÅ EIN KANDIDAT frå ytre Namdalen var oppe til munnleg eksamen i religion ved Levanger lærarskule våren 1904, gav sensor grei beskjed:¹

– Bibelen bør da siteres på sitt eget sprog.

– Æg hi itj lært hebraisk! svara Olav Duun.

Stortinget hadde jamstilt det nye landsmålet med «det almindelige Bog-sprog» i 1885. Framleis var likevel landsmålet forbode å bruke i kyrkja. Difor var det først i 1892 at den språkdelte norske kulturen blei ein realitet. Frå då av kunne kyrkjelydane sjølv avgjere målform i liturgien, og skulestyra kunne avgjere kva som skulle vere hovudmålet i undervisninga i grunnskulen. No gjekk det fort. I 1920 var det landsmål i kvar tredje skulekrins i landkommunane, landsmåls-elevane utgjorde fleirtalet av elevane i skulane frå Rogaland til Møre og Romsdal, nesten halvparten av alle kyrkjelydane hadde teke i bruk salmar av Elias Blix, ei komplett omsetjing av Bibelen til landsmål var i kjømda, og år om anna kom det ut fleire hundre bøker på landsmål; eit skred av blad og aviser hadde losna. Denne kulturelle språkendinga kallar eg den vesle norske kulturrevolusjonen.

At det nye skriftspråket så raskt blei teke i bruk av store grupper, var

avgjerande for gjennomslagskrafta til det som etter kvart blei ein nynorsk skriftkultur.

Same mønsteret

Språkendinga følgjer det same mønsteret i tre av fire kommunar. Først innfører ein kyrkjelyd Blix-salmane – gjerne før 1910. Så innfører dei første skulekrinsane i kommunen med denne kyrkjelyden landsmål som hovudmål – dei fleste stadene før 1920. Til slutt vedtek kommunestyret nynorsk som offentleg tenestemål i kontakt med statsforvaltninga – frå 1922 og helst før 1930.

Frå eit nullpunkt kring 1850 blei landsmålet teke i bruk på stadig nye område. Ideen om det nynorske blei realisert på ulikt vis frå fylke til fylke:

- Dei første bøkene kom i 1850-åra i Hordaland.
- Dei første blada blei utgitt i 1850- og 60-åra i Oslo og Hordaland.
- Kyrkjelydar i Telemark var dei første som brukte landsmålssalmar i kyrkja, jula 1884.
- Dei første skulekrinsane med landsmål som opplæringsmål kom frå 1890 i Aust-Agder, Hordaland, Møre og Romsdal.
- Kyrkjesokn i Nord-Trøndelag var dei første som i 1892 innførte liturgi på landsmål.

- Den første kaffistova blei opna i 1901 i Oslo.

Grunnlaget for den nynorske skriftkulturen blei altså lagt i heile åtte fylke. Møre og Romsdal, der det heile tok til med Ivar Aasen, var særst tidleg ute. Meir enn noko anna fylke representerte Hordaland både pionerane, breidda og kontinuiteten.

Slik var det blitt alt i 1905. Då hadde mykje skjedd i den språkdelte norske kulturen. Det meste var likevel enno ugjort. Ikkje eitt einaste parti hadde formulert noko som helst i programmet sitt om ein språkpolitikk for Noreg og Norge; den første setninga kom først då Venstre vedtok programmet sitt for neste val dagen etter at Noregs Mållag var blitt skipa vinteren 1906. Ingen kommune hadde heller vedteke landsmål som tenestemål. Det gjorde Voss som den første i 1921.

«Det laglege klokkeslætte i Norig»

Sidemålsstilen var enno ikkje anna enn ein idé, og éi einaste lov fanst på landsmål. Det var til gjengjeld den lova som samla landet til eitt rike ved at det i 1894 blei innført same tid i heile Noreg. «Fraa den 1ste januar 1895 skal middeltidi fyr den meridianen, som ligg 15 grader austanfyrr Greenwich, vera det laglege klokkeslætte i Norig.» Slikt lovspråk hadde ingen lese tidlegare her i landet. Svenskekongen hadde sanksjonert lova 29. juni 1894 etter eit kvast ordskifte i Stortinget: «I Justiskomiteén har vi i ethvert Fald virkelig ikke Tid til at sidde med saadanne Dilettantpassioner som at fabrikere et Sprog som dette», sa representanten Ole Roald Andreas Rynning frå Buskerud. Utanom Grunnlova er det berre ni lov-

er som er eldre, og som framleis gjeld. Neste lov på landsmål kom i 1916.

Peder Hovdan frå 1905

Nokon offisiell statistikk som inkluderte målform, blei ikkje laga før 1910, og då var det skulen det gjaldt. Når det likevel er mogleg å dokumentere kor språkdelt den norske kulturen var då Noreg tok steget ut av unionen med Sverige, er grunnen éin person. Peder Hovdan hadde avslutta lærarutdanninga ved Levanger lærarskule i 1896, der Matias Skard hadde vore norsklæraren hans, og hadde busett seg i hovudstaden i 1899. Hovdan såg den politiske, strategiske og praktiske verdien av at utviklinga i bruken av landsmål kunne dokumenterast. Nettopp i 1905 tok han til å samle inn slike fakta – når det blei røysta over språket i ein skulekrins eller eit kyrkjesokn, korleis utfallet blei, og alt anna tenkjeleg. Å fange opp slik informasjon gjennom aviser må ha kravd både stort tolmot, mykje lesing og ambisiøs systematikk. Han må også ha fått eller skaffa seg medhjelparar rundt om som kunne furnere han med opplysningar. Dessutan tråla han gjennom mange arkiv. Slik fekk målrørsla sitt eige statistiske sentralbyrå. Stort og smått fanga han opp frå si maurflittige avislesing eller på anna vis, og alt skreiv han inn i si store bok, Protokollen.

Dette enorme handskriftet har på skrifta *Norsk målreising. Målskifte i heradi 1865–1941–195...* Det Norske Samlaget eig Hovdan-arkivet, som i 2006 blir overført frå Nasjonalbiblioteket til Ivar Aasen-tunet. I denne protokollen, denne geografisk ordna kulturhistoria, har kvar kommune fått sine sider. Her

står å lese at dei første skulekrinsane gjekk over til landsmål i 1890. Både Bygland i Aust-Agder og Hosanger (no Modalen) i Hordaland gjennomførte denne endringa to år før skulekrinsstyra med lova i handa kunne avgjere målform i skulekrinsane. Før 1900 hadde kommunar først i Møre og Romsdal, så i seks andre fylke, følgt etter. Det ser ut til at om lag 450 krinsar gjekk over til landsmål mellom 1890 og 1905. I heile landet var det då nær 6000 skulekrinsar spreidde på 51 kommunar i ti fylke. Det vil seie at det alt fanst landsmålelevar i nesten kvar tiande kommune i landet. Kor mange elevar som hadde landsmål som hovudmål i 1905, veit vi ikkje. Det eldste elevtalet ordna etter målform er frå 1910. Då hadde 47 000 elevar landsmål som opplæringspråk i vel 1300 krinsar. Det tyder på at minst 20 000 elevar var blitt nynorske i 1905, eller nær seks prosent.

Nynorsken i bruk i 1905

	Skulekrinsar	Kyrkjelydar
Hedmark	0	2
Oppland	8	3
Buskerud	0	2
Telemark	87	17
Aust-Agder	38	10
Vest-Agder	0	3
Rogaland	14	4
Hordaland	149	15
Sogn og Fjordane	65	16
Møre og Romsdal	83	24
Sør-Trøndelag	0	1
Nord-Trøndelag	28	19
Nordland	45	1
I alt	517	117

Salmar og blad, men berre to aviser

Frå 1892 til 1905 innførte 116 kyrkjelydar Blix-salmane. Den store endringa kom året etter. Berre i 1906 tok 97 nye kyrkjelydar i bruk desse salmane. Då kong Haakon steig i land i Kristiania, hadde Det norske Bibelselskap selt nøyaktig 13 510 nytestamente på landsmål. Dette utgjorde om lag sju prosent av salet. Først og fremst Elias Blix, Matias Skard og Ivar Aasen sytte for at Det nye testamentet låg føre på landsmål i 1889. Bibelselskapet tok over salet ti år seinare, og har i alle år ført salsstatistikk etter målform. Ingen har som dei dokumentert den språkdelte norske kulturen i si eiga verksemd. I 1905 låg også Salmane føre på landsmål, omsette av Elias Blix og Peter Hognestad, og frå Alexander Seippel kom første del av Mosebøkene dette året.

Utanom eit par julehefte kom det i 1905 ut 13 blad og aviser på landsmål. Det eldste var *Norsk Barneblad* frå 1887, og det nyaste var månadsbladet *Ungdomen*, som norske folkehøgskular gav ut. Det nynorske mediesenteret var på denne tida Svorkmo i Sør-Trøndelag. Her stod Konrad Magnus Elda bak heile fire ulike blad i 1905. Han var fødd i 1855, og alt i 1872 hadde han som lærar teke til å undervise i landsmål i skulen. Eldst av blada hans var *Orkdølen*. Denne avisa hadde kome ut sidan 1891, og utgivaren hadde skifta redaksjonsspråk til landsmål i 1900.

På landsmål fanst det i 1905 berre éi avis til, og det var *Den 17de Mai*, som Arne Garborg og Rasmus Steinsvik hadde skipa i 1894. Ole Dalhaug har vist at på den korte tida fram til 1905 publiserte avisa artiklar av 700 forfatt-

arar. Saman med redaksjonen skreiv desse heile 25 000 artiklar på 11 år. Utruleg nok stod redaktøren Rasmus Steinsvik sjølv for halvparten av dei.

Nynorske blad og aviser i 1905

Blad	Skipa	Utgivarstad
Norsk Barneblad	1887	Grimstad
Stille Stunder	1889	Volda
Den 17de Mai	1894	Oslo
Syn og Segn	1894	Oslo
Næmingen	1898	Svorkmo
Unglyden	1899	Voss
Orkdølen	1900	Svorkmo
Sogns Tidende	1903	Lærdal
Upp og fram	1903	Ulstein
Gula Tidend	1904	Bergen
Høgskulebladet	1904	Svorkmo
Ungdom	1904	Risør
Ungdomen	1905	Svorkmo

Det var i tida kring 1905 norskdomsrørsla organiserte seg. Rundt om i landet tok ei rekkje ungdomslag og mållag form. Noregs Ungdomslag kom til i 1896, Noregs Mållag ti år seinare. Då hadde Noregs Ungdomslag alt 26 000 medlemmer i eit par hundre lokallag. For ungdomslaga – og dei lokalsamfunna dei verka i – var det eit viktig kulturpolitisk tiltak å byggje ungdomshus. Dei første var blitt reiste alt i 1880-åra, og i 1905 var det iallfall minst 20. Her kom den store byggjesjauen i 1920- og 30-åra.

Før dei landsdekkjande norskdomsorganisasjonane blei skipa, hadde både skular, forlag og avisredaksjonar vore sterke meiningsdannande miljø på landsmålssida. I 1880-åra var ganske sikkert redaksjonen i *Fedraheimen* eit slikt miljø, slik Det Norske Sam-

laget var det både før og seinare. Nyare undersøkingar syner at det var ganske så mangment i denne redaksjonen, som minst ti namngitte personar kan knytast til.

Teater og kaffistover

I 1905 arbeidde Hulda Garborg med dei teaterplanane som i 1913 blei realiserte i form av Det Norske Teatret. Då Noreg skulle etablere si eiga røyst i 1905, var det knapt mogleg å høyre anna enn éi stemme på teaterscenene, og den røysta var dansk-norsk. Fram til 1900 hadde norske scener sett opp 21 teaterstykkje på landsmål. Halvparten av desse stod Christiania Theater for. Dei fem neste åra blei det med eitt einaste stykkje. Det var Nationaltheatret som i 1905 sette opp *Fossegrimen* av årdølen Sigurd Eldegard til musikk av Johan Halvorsen. Eldegard hadde ønskt å lage eit stykkje som kunne bli eit «kassestykke», og det greidde han. Dette første nynorske skodespelet på Nationaltheatret blei sett opp heile 140 gonger fram til 1909; berre i 1905 blei det 43 framsyningar.

Den første kaffistova i Kristiania opna ein haustdag i 1901 midt i borgarskapets rosebed nokre få meter frå paradegata deira. Det må ha vore eit sjokk for mange som nok vona at landsmålet ville halde seg på landsbygda. No hadde landsmålet fått sin stad i hovudstaden, berre to år etter at den første rikssynsaren i Noreg, Bjørnstjerne Bjørnson, hadde gått på talarstolen i Gamle Logen nokre kvartal unna og spurt: «Har nogen hørt Mag-en til, at Folk skal blive dannede Menesker uden at træde op i det Sprog, som er Dannelsens?»² Om lag på same

tida stod Sophus Bugge på ein annan talarstol i den same byen og sa: «Der klinger en Seierssang for vort Rigsmaal over hver Damper som stevner ind i den stille Fjord, over hvert Jernbanetog som sprænger sig Vei frem i den afstængte Dal.»³

Om dampbåtane ulte inne i vestlandsfjordane, strøymde også austlend- ingane til Kaffistova inne i Kristiania. Den nye skikken breidde seg. På mindre enn ti år fanst det kaffistover i alle dei største norske byane. I 1903 kom den første kaffistova i Bergen, og året etter i Trondheim. 1904 var også året då ein forfattar gav ut den vesle boka *Parafrase over Maalliteraturen*. Forfattaren kalla seg berre Norsk Norskesen. I 13 små kapittel parodierte han det han såg på som typiske trekk ved den kulturørsla som no feia over landet.

Kapittel 10 heiter «Ei rapastunn paa Kaffistova».⁴ «Har De været paa Kaffistova?» er opningsreplikken. Svaret er nei, og dermed må han til å forklare for den uvitande lesaren kva det dreiar seg om. «Kaffistova, som paa norsk betyder kaffistue, er nemlig arnestedet for den ædleste bevægelse, et folk nogensinde har kunnet opvise, den bevægelse, som har reist sig i folkedybet, hvis formaal er at skaffe Noreg et sprog, som ingen anden end nordmænd forstaaer.»

Forfattaren som ikkje ville gjere seg synleg under eige namn, var Mentz Schulerud d.e., seinare kjend som far til Anne-Cath Vestly.

610 bøker mellom 1860 og 1902

Kjell Jacobsen har rekna seg fram til at mellom 1860 og 1902 kom det ut 610 bøker på landsmål. Dei største utgivar-

ane var Det Norske Samlaget med 94 titlar, Mons Litleré med 62 titlar, Bertrand Jensen med 39 og Albert Cammermeyer med 31. Litterært var truleg 1905 eit år på det jamne. Enno var det lyrikken som prega boklistene.

Debutanten dette året var Kristofer Uppdal. Han debuterte like godt med to diktsamlingar, *Kvæde* og *Ung sorg*. Anders Hovden publiserte *Salme og song* og Ivar Mortensson-Egnund *Edda-kvæde*, som raskt blei ein klassikar. Konrad Magnus Elda, førebels med skrivemåten Elden, og Jonas Velleesen gav ut songboka *Lerka*.

Ny prosa var det lite av utanom Hans Seland si forteljing *Øygarden*. Språk- og tradisjonsstoff var det noko meir av. Hans Ross gav ut første del av *Norske bygdemaal*, Hallvard Bergh samla *Folke- og huldreeventyr ifraa Valdres*, Rasmus Løland kom med *Norsk eventyrbok*, og på Voss gav bladet Unglyden ut *Norske folkenamn* av Ludvig Bru. Same utgivaren stod for skodespelet *Ved midsumartid* av Helga Hegg- tveit. Eit stykke av Shakespeare kom jamvel i to versjonar: Olav Madshus omsette *Kaupmannen i Venetia* og Edvard G. Johannesen omsette *Kaupmannen i Venezia*. Omsetjinga frå Johannesen var den første bokutgivinga frå den nye avisa i vest, Gula Tidend. Det kom også meir utanfrå dette året: Maalkassa gav ut *Robinson Kruso* av Daniel Defoe i Rasmus Lølands omsetjing.

Då året var omme, hadde talet på hefte i den populærvienskaplege serien *Norske folkeskrifter* auka til 27. Denne populærvienskaplege serien hadde Studentmållaget i Oslo og Noregs Ungdomslag sett i gang i 1902 som eit motstykke på landsmål til Johan Søren-

sens store serie *Bibliothek for de tusen hjem* frå 1887. Serien blei først avslutta i 1964 med skrift nr. 96. Humanistiske emne dominerte, men skriftserien utvikla og spreidde nynorsk fagterminologi på mange område, med flust av praktisk folkeopplysning – som hefte nr. 26 frå 1905: «Um mjølking. Med dei nye handgripi paa juret.»

Republikk og målmenn

Ut på hausten i 1905 kom det nye skriftspråket både i posisjon og opposisjon. Blant dei som talte ivrigast for at Noreg burde bli republikk, var det mange profilerte landsmålsbrukarar. Ved folkerøystinga hamna kvar femte røystesetel i deira bunke. Eit par månader seinare stod mange av dei same i fremste rekkje då Noregs Mållag blei skipa.

Då var landsmålet alt blitt ein del av det offisielle Noreg. Den 7. desem-

ber 1905 blei det i alle kyrkjer halde takkefest for unionsoppløysinga. Ved det høvet hadde Kyrkjedepartementet bestemt at Elias Blix' fedrelands-salme «Gud signe vårt dyre fedreland» skulle vere ein av salmane. Kyrkjestatsråden i 1905 var Christoffer Knudsen frå Drammen. Saman med resten av regjeringa Michelsen var det han som sytte for at landsmålet no kryssa den indre språkgrensa for godt.

¹ Tormod Aune: *I eventyre*, Namsos 1994, s. 68.

² Bjørnstjerne Bjørnson: *Maalsagens Stilling i vort Kulturliv*, foredrag i Kristiania 23.10.1899.

³ Sophus Bugge: *Tale ved Rigsmaalsmødet 28. November 1899*, Kristiania 1900.

⁴ Norsk Norkesen: *Parafrese over Maalliteraturen*, Kristiania 1904, s. 22 f.

Rettelse

FALK, ikke TORP

Professorene Hjalmar Falk og Alf Torp var det nesten uadskillelige «radarparet» i norsk filologi ved forrige århundreskifte, omtrent som Asbjørnsen og Moe i eventyrenes verden. Det forklarer vel, men unnskylder ikke at jeg i min lille artikkel i forrige nummer av Språknytt om Riksmålsbevegelsen i 1905 i farten kom til å skrive Hjalmar Torp der det skulle ha stått Hjalmar Falk.

Lars Roar Langslet

Norska som främmande språk – om unionskungarna och deras utbildning

TORBJÖRN NILSSON

UNDER DE 91 ÅR som unionen mellan Sverige och Norge varade hann fem regenter sitta på de båda tronerna i Stockholm respektive Kristiania: Karl XIII 1814–1818, Karl XIV Johan 1818–1844, Oscar I 1844–1859, Karl XV 1859–1872 och Oscar II 1872–1905. Uppräkningen har dock en svensk tendens – ordningstalen följer den *svenska* kungalängden och inte den norska. Efter som endast *en* Karl (Karl Knutsson Bonde 1449–1450) återfinns i den norska kungalängden innan unionen upprättades 1814 krävdes från norskt håll att Karl XIII skulle benämnas Karl II. Någon Oscar hade inte suttit på Norges tron så där stämde brödrarikens beteckningar på sina kungar överens redan från början. Striden om Karlarnas benämning upphörde så småningom och idag brukas samma ordningsnummer i de båda ländernas historieskrivning.

Begreppet unionskungar är egentligen missvisande. De fem regenterna var kungar i Sverige *och* Norge, inte härskare över ett sammansatt rike. I Norge hade de att följa den norska författningen från 1814, i Sverige den svenska från 1809. Trots den för Norge påtvingade unionen var det inre självstyret fullgott. Man hade utöver den egna författningen (Grunnloven) också eget parlament, regering, förvaltning, armé och i linje med resonemanget

ovan också en egen – om än inte självvald – kung. Även om denne samtidigt regerade i Sverige. Men att utrikespolitiken sköttes från Sverige, vilket kom att bli unionens stötesten mot 1800-talets slut, får naturligtvis inte glömmas bort i detta sammanhang.

Union i nationalismens tidevarv

Unionen existerade i en tid då nationalismen växte sig stark. Nationer som den tyska och den italienska ville samla sina delar till enhetliga riken. Andra ville bryta sig loss ur imperier eller andra former för multinationella statsbildningar. Den egna historien, kulturen och språket lyftes fram. Både unionens lösliga karaktär, med kungamakten som enda förenande band, och nationalismens framväxt bidrog till att kunskaper om det norska brödrariket blev viktiga för regenterna. Språket var naturligtvis en central beståndsdel i den kunskapen. Redan som kronprins inpräntade Oscar (I) i sina prinsbarn Karl, Gustaf och Oscar att det var viktigt att lära sig norska, och det så tidigt som möjligt. Detta gällde alltså även de två senare som inte förväntades bli regenter.

Utan norskundervisning skulle brödrarikets språk, kultur och folk alltid upplevas som något främmande, något som inte var lämpligt för kungligheter i en union som bestod av två

stater. Norge skulle inte betraktas som en provins, utan som ett brödrarrike. Tanken illustrerades också i Oscar II:s valspråk, på norska *Broderfolkernes vel*, som stod på norska mynt och *Brödralfolkens väl* på svenska mynt.

Undervisning i norska var emellertid av naturliga skäl inte aktuellt för alla de fem kungarna. Karl XIII var aldrig och sjuk vid tillträdet (född 1748) och bara formellt regent. Tyglarna hölls av Karl Johan alltsedan dennes val till svensk tronföljare 1810. Karl Johan lärde sig dock aldrig svenska, och självklart inte heller norska. Korrespondens och föredragningar i de båda länderna skedde därför på franska, med översättningar där så behövdes. Sonen Oscar var elva år vid ankomsten till Sverige. I Alma Söderhjelm och Carl Fredrik Palmstiernas biografi uppges att han lärde sig svenska snabbt och att han även förstod norska väl. Han tjänstgjorde som faderns/kungens tolk i Norge redan under unionens första decennium. Några norska lärare tycks han aldrig ha haft, däremot ledande svenska kulturpersonligheter som prästen och psalmdiktaren J O Wallin (som konfirmationslärare), kemisten J J Berzelius, skalden P D A Atterbom och juristen J G Richert.

Återstår gör alltså Oscars söner Karl (XV), född 1826, och Oscar (II), född 1829. I den tätt födda barnskaran ingick också brodern Gustaf («sångarprinsen» kallad för sina musikaliska insatser), född 1827 och död redan 1852. Den ringa ålderskillnaden gjorde att de tre bröderna undervisades tillsammans, även om Oscar kom in i prinsskolan något senare. Däremot tycks de yngsta barnen, Eugénie och

August, ha varit för unga för att delta. För prinsessornas del spelade också giftermålsplaner in. Karls dotter Lovisa fick till exempel undervisning i danska och landets historia inför bröllopet med Fredrik (VIII) av Danmark 1869.

Prinsarna (förutom Oscar) undervisades redan från 1833 av Christopher Jacob Boström, sedermera den svenska filosofins ledande gestalt under 1800-talet, «ämbetsmannastatens filosof» kallad. Behovet av en norsk lärare, och någon som var van vid att lära mindre barn, gjorde att Otto Aubert anställdes. Uppgiften var att undervisa de tre prinsarna i matematik samt norska språket, norsk historia och geografi.

Aubert – lärare med militära anor

Vem var då denne Aubert? Han var son till en franskättad militär i dansk-norsk tjänst, Benoni Aubert (ursprungligen Benoit d'Aubert), som uppnådde generalmajors rang och tjänade sina sporrar som framstående kartograf. Han hade sedan länge goda relationer med Karl Johan, något som naturligtvis hade betydelse för sonens snabba upphöjelse till prinslärare. Otto hade efter födseln i Danmark 1809 – fadern tjänstgjorde vid Kronborg – vuxit upp vid Akershus fästning i Kristiania. Efter studentexamen vid 15 års ålder följde några år av universitetsstudier. Ämnena var blandade, juridik och språk såväl som matematik, men någon examen blev det aldrig. I stället anställdes han 1829 vid Katedralskolan i Kristiania och utmärkte sig särskilt i matematisk pedagogik. Liksom senare blev fallet på Stockholms slott tycktes han ha ärvt faderns styva karaktär när

han kommenderade eleverna att trotsa alla svårigheter och envetet uppfylla sina plikter. Det gällde inte bara att inhämta kunskaper. Minst lika viktigt var att förbättra den personliga karaktären.

Det var under en resa i Europa 1834 som Aubert anställdes. Bakom det hela låg baron F C M Wedel-Jarlsberg, kommandant vid Akershus, general och hovchef i Kristiania. Han var bror till den mer kände greve Johan Caspar Herman Wedel-Jarlsberg som hade varit finansminister och slutligen ståthållare från 1836 till sin död 1840.

I november samma år ankom Aubert till Stockholm och sina uppdragsgivare kronprins Oscar och drottning Josephine.

Kung Karl Johan hade redan på 1820-talet låtit inreda en våning åt arvfursten Karl i östra slottslängans botenvåning. Den bestod av tre rum: lektionssal, matrum och sovkammare. Det var en skyddad, men samtidigt instängd miljö. Barnen kunde leka på slottets trädgårdsterrass Logården, men de lämnades aldrig ensamma. Sällan träffade de jämnåriga. Hovet var rädd för olämplig påverkan. Således kom undervisningen att ske med enbart läraren och prinsarna närvarande. Dagarna var noga inrutade i ett bestämt mönster. Aubert och Boström delade på undervisningen som ägde rum mellan åtta och tolv samt tre och halv sex. Därutöver förekom gymnastik, promenader, vistelse i den kungliga salongen och halvannan timme med föräldrarna på kvällen.

Kronprinsen och kronprinsessan gav Aubert stor frihet i undervisningen. En bestämd tanke var dock att prins-

arna skulle höra norska så mycket som möjligt under lektionerna. Därför var norska undervisningsspråk i ämnena norsk historia och geografi. Den renodlade språkundervisningen tycks ha fått en mer begränsad roll, åtminstone den första tiden. Prinsarna skulle lära sig språket i samklang med brödrarikets kultur, så löd den pedagogiska metoden.

Som antytts ovan höll Aubert på en sträng disciplin. I ett brev till släktingar i Norge sommaren 1835, då man vistades i Strömstad, skrev Aubert om yngste prinsen Oscar:

Sporrar för att driva på honom kommer att vara tämligen överflödiga, piska till tuktan kommer ofta att behövas, och tyglarna kommer man alltid att hålla stramt för att kunna behärska varje rörelse hos den ostyrige fålen.

Långt efteråt, år 1884, kommenterade Oscar II sin gamle lärare i ett samtal med historikern och kungavännen Yngvar Nielsen. Han ansåg sig ha härdats av Aubert och dennes undervisningsmetoder. Bröderna var nämligen mycket bortskämda, ibland trotsiga. Prins Oscar var redan som ung prins en stolt karl, men Aubert tog det ur honom «genom att banka honom i huvudet med den skarpa kanten av en linjal». Samtidigt ska även Aubert ha lärt dem att sätta sig över föräldrarnas bud, gärna i samband med skogsmarscher och andra mer strapatsrika äventyr.

Engagemang och ömhet

Strängheten är dock bara ena sidan av myntet. Otto Aubert, som aldrig riktigt trivdes i det mer aristokratiska Stockholm, var helhjärtat engagerad i

undervisningen. En senare biografisk skildring av Sofie Aubert Lindbæk beskriver stämningen i skolsalen. Troligen är beskrivningen färgad av släktskapsmässiga hänsyn, men att Aubert var uppskattad av prinsarna tycks vara oomtvistat:

Der finner vi hans gode humør igjen, der kommer det godslige og kjærlige i hans sinn frem, en næsten blyg ømhet søker sig uttrykk. ... Ut fra hans brev lyser stolthet, ja nesten beundring for sine prinselige elever, som han står på en helt kameratslig fot med.

Hur effektiv undervisningen var är svårt att bedöma. Det finns emellertid en tidig vittnesbörd, från augusti 1836. Den mer reguljära språkundervisningen hade då ännu knappt kommit igång. Sorenskriver Frederik August Wessel-Berg var på besök från Norge tillsammans med fullmäktig vid den norska statsrådsavdelningen i Stockholm, Hans Aall. Karl, Gustaf och Oscar talade redan rätt bra norska och glädde besökarna med att sjunga norska sånger:

Igaar tilbragte Aall og jeg Timen fra 10–11 hos Otto Aubert og de tre ældste Prindser, Carl, Gustaf og Oscar, hvilket meget glædede os. De kunne en hel Deel norske Viser, som Aubert har lært dem, og sang for os Sinclairsvisen, den Norske Flagsang og «Hvi rose vi saa vore Fædre».

För Aubert var vistelsen i Stockholm emellertid mycket pressande. Han hade förutom sin undervisning också ansvaret för att vaka över prinsarna på nätterna. Någon guvernant eller liknande som skulle ta över det ansvaret

anställdes aldrig, trots kungliga försäkringar om detta. Aubert var också sjuklig. En svår bröstsjukdom gjorde att han lämnade tjänsten 1837 för att bege sig ut på en rekreationsresa till Medelhavet. Han avled i Neapel följande år, endast 28 år gammal.

Långt efter sin död skulle Auberts insats som prinslärare välla intensiv debatt. Författaren Cecilia Holmgren, född Bååth, utgav 1891 en biografi, *Carl XV som enskild man, konung och konstnär*. I boken hävdade hon att Aubert gjort ett outplånligt intryck på prinsarna, men det tycks endast vara i negativ mening. Carl XV ansågs ha skadats i sin utveckling genom Auberts inflytande. Prygel och inläring av jesuitisk moral – att det gick bra att ljuga bara man inte blev avslöjad – nämndes som de värsta inslagen. Mot denna bild av den sedan länge avlidne Aubert inkom flera genmälen i *Norsk historisk tidsskrift* 1892. Släktingar till Aubert samt dennes efterföljare i Stockholm, Wolfgang Haffner, avvisade lika förtrytsamt som enstämigt anklagelserna.

Haffner tog som nämnts över den norska undervisningen, en tjänst han innehade i tio år. Något tidigare hade också Boström avlösts av F F Carlson, med tiden en av landets främste historiker. Även han verkade i cirka tio år. Sedan var det slut med prinsarnas skolgång på Stockholms slott. Haffner var född 1806 och levde ända till 1892. Genom hela livet upprätthöll han kontakterna med den sedermera kungen Oscar II. Hans bakgrund var en helt annan än Auberts. Han var sjöofficer och utnämndes 1830 till premiärlöjtnant. Sedermera kom han att ingå i det

norska statsrådet, 1861–1869. Utöver Auberts områden skulle han ge särskild utbildning om sjöväsendet för prins Oscar.

Bland professorer i Uppsala och Kristiania

Vid 1840-talets mitt väntade universitetet för prinsarna. Några examina var det inte tal om, däremot föreläsningar av de främsta av tidens lärda män. I Uppsala fick de möta filosofen Bostrom igen, han föreläste om sedeläran. P E Bergfalk ansvarade för statsregleringen, J E Boethius för romersk och svensk rätt, P D A Atterbom för myter och poesins ursprung samt E G Geijer för den svenska historien. Motsvarande föreläsningar ägde rum i Kristiania. B M Keilhau föreläste om mineralologi, P A Munch om norsk geografi och äldre historia, J R Keyser om fornminnen, P J Collet om norsk rätt och J S Welhaven om norsk litteratur. Några rent språkliga fördjupningar förekom tydligen inte. Däremot handlade föreläsningar om norska ämnen, något som låg i linje med Oscar I:s redan omtalade inställning att inlärning av språket skulle ske i sammanhang med landets kultur och övriga förhållanden.

Norska var förvaltningspråk i det västra brödrariket. Av de två prinsbröderna Karl och Oscar var det den senare som lade ned mest möda på sin kungliga gärning. Trots att man aldrig tänkte sig att han skulle bli regent. Men Karl XV dog utan manlig arvinge och brodern Gustaf var då redan död. Oscar (II) fick träda in för att föra dynastin vidare. Han var väl rustad för uppgiften som brödrarikenas kung.

Fadern Oscar (I) betecknade honom tidigt som «den norske prinsen». Som yngste son skulle han få uppgiften att vårda relationerna med Norge. Han fick också tidigt sådana uppdrag och reste i Norge redan under prinstiden. Detta var otvivelaktigt av värde för honom när han sedan blev kung.

Kraven på likställighet

Tiden mellan 1830 och 1870 har betecknats som «unionens lyckliga tid». Man bör också komma ihåg att frågan om unionens upplösning väcktes först på 1890-talet. Fram till dess gällde de motsättningar som fanns Norges lika-berättigande *inom* unionens ramar. Steg för steg uppfylldes de flesta av de norska kraven. Men frågorna om egna konsulat och eget utrikesväsen förblev olösta. Unionsfrågorna krävde emellertid mer och mer av de svenska och norska kungarna. Kungamakten ifrågasattes alltmer i de båda länderna. Därför blev det allt viktigare att odla kontakter och att följa utvecklingen också i Norge. Det är i ljuset av detta man bör se den ökande tid som kungarna vistades i sitt västra kungarike. Oscar I besökte Norge elva av sina femton regeringsår; Karl XV tolv av tretton medan den siste i raden, Oscar II, var i Norge samtliga av sina tjugotre år som kung, samt flera gånger dessförinnan. Kring sekelskiftet 1900 var han i Norge ungefär tre gånger per år, ofta åtföljd av kronprins Gustaf.

Oscar II ska ha talat ock skrivit flytande norska. Han var överhuvudtaget mycket noga med att hålla isär sina uppgifter i respektive land. Även om det är en skröna att han på sin arbets-kammare i Stockholms slott ska ha

haft två skrivbord, ett för vardera av hans riken. Men när han reste med tåg till Kristiania bytte han uniform vid gränsen och språket i den kungliga vagnen övergick till norska.

Redan från Oscar I:s tid fanns ambitionerna inom den svenska kungafamiljen att de kommande regenterna skulle ha kunskaper om sitt andra kungarike. Exakt hur djupgående kunskaperna var är svårt att avgöra. Men väger man ihop den teoretiska skolningen med praktiska erfarenheter från resor i Norge tycks kunskaperna ha varit i stigande, med Oscar II som mest kunnig på området. Att det var han som tvingades att uppleva unionens upplösning är därför något av historiens ironi. Men det är svårt att tro att upplösningen hade förhindrats om bara Oscar hade varit en flitigare och mindre trotsig elev när han följde Otto Auberts lektioner på 1830-talet. 1905 var andra krafter i rörelse, men det är som man brukar säga en annan historia.

Referenser

Bååth-Holmberg, Cecilia,
Carl XV som enskild man, konung och konstnär, Stockholm 1891.

Eriksson, Sven,
Carl XV, Stockholm 1954.

Hadenius, Stig & Nevéus, Torgny,
Majestät i närbild. Oscar II i brev och dagböcker, Uppsala 1960.

Lindbæk, Sofie Aubert,
Hjemmet på Akershus. Aubertske papirer, Oslo 1939.

Nielsen, Yngvar,
Det norske og svenske kongehus fra 1818, Oslo 1883.

Stråth, Bo,
Union og demokrati, Oslo & Stockholm 2005.

Söderhjelm, Alma & Palmstierna, Carl Fredrik,
Oscar I, Stockholm, 1944.

Sørensen, Øystein & Nilsson, Torbjörn, *1905 – Nye perspektiver*, Oslo 2005.

Sørensen, Øystein & Nilsson, Torbjörn, *Norsk-svenske relasjoner i 200 år*, Oslo 2005.

Kongelege titlar

Korleis uttrykkjer ein seg når ein vender seg til kongelege eller omtalar dei? Språkrådet får av og til spørsmål om dette og har no sett opp eit over-

syn på bokmål og nynorsk. Kjelder er ordbøker og samtalar med Slottet: www.sprakrad.no/kongelege

Sidemålsforsøket i Oslo og forskningsmiljøene

KJELL LARS BERGE

HØSTEN 2004 fikk elever i den videregående skolen i Oslo anledning til å bli fritatt for skriftlig opplæring i sidemål.

Det vakte stor oppsikt i offentligheten at samtlige kvalifiserte forskningsmiljøer sa nei til å delta i prosjektet der det såkalte sidemålsforsøket skulle evalueres. De som ble kontaktet, var Avdeling for lærerutdanning, Høgskolen i Oslo, Institutt for lærerutdanning, Universitetet i Oslo, Institutt for nordistikk og litteraturvitenskap, Universitetet i Oslo, Senter for leseforskning, Universitetet i Stavanger, og Ivar Aasen-instituttet, Høgskolen i Volda.

Selvsagt er det sterk kost at alle norske forskningsmiljøer med kompetanse innenfor lese- og skriveforskning har avvist et forskningsprosjekt som Utdanningsdirektoratet har godkjent og gått god for. Det er de samme miljøene som har ansvaret for forskningen på lese- og skriveferdigheter, som deltar i arbeidet med å utvikle nasjonale prøver i skriving og lesing, og som har hatt ansvaret for å innlemme grunnleggende ferdigheter som skriving og lesing i læreplanene.

Selv har jeg ikke deltatt i vurderingen av prosjektet ved noen av de forespurte forskningsmiljøene. På mitt eget institutt var det andre som vurderte prosjektet og skrev avvisningsbrevet. Jeg sluttet meg likevel til vur-

deringene fra samtlige miljøer, og presenterte mine synspunkter i intervjuer i flere aviser og tidsskrifter. Først og fremst gjaldt det *Forskerforum*, som har tatt opp saken i flere nummer. Jeg velger å redegjøre forholdsvis grundig for bakgrunnen for søknaden og avslutter artikkelen med en forklaring på hvorfor invitasjonen til å delta ble avvist så kontant som den ble.

Jeg kommer ikke til å omtale NIFU STEP's prosjekt (NIFU STEP = Norsk institutt for studier av innovasjon, forskning og utdanning). Denne forskningsinsitusjonen gjennomfører etter avtale med Utdanningsdirektoratet og Oslo kommune en evaluering av sidemålsfritaket på et ganske annet grunnlag enn det Oslo kommune opprinnelig etablerte. Som NIFU STEP selv har understreket i et brev til Senter for leseforskning, som de ønsket å samarbeide med, har de ikke relevant kompetanse i lese- og skriveforskning.

Det norske språkforliket og sidemålsundervisningen

I pamfletten «Brennbart», som ble gjenstand for tabloid oppmerksomhet høsten 2004, skriver forfatteren Kjar-tan Fløgstad om det han kaller det norske «kulturforliket»:

«I tillegg til det sosialdemokratiske klasseforliket blei det i det frie og sjølvstendige Norge inngått eit kulturforlik,

som gjorde sivilisert samtale og samliv på tvers av sosiale skilje og dialektgrenser mulig. Dette forliket har prega det norske samfunnet i heile hundreåret som sjølvstendig nasjon. Ikkje først og fremst som praktisk juss, men som regulativ idé har vedtaket om jamstilling mellom nynorsk og bokmål frå 1885 vore eit viktig kulturelt fundament. Sjølv om den ofte har verka fiktiv, har føresetnaden heile tida vore at vi for det første har to jamstilte språkformer i landet, og for det andre at alle kan begge målformer. Godtakinga av denne fiksjonen har vore eit norsk daningskriterium.»

Som vi alle vet, har det alltid vært politisk uenighet om dette kulturelle forliket. Men uenigheten har blitt mindre de siste tiåra. Nordmenn er oppsiktsvekkende tolerante overfor sine landsmenns og nabofolkenes dialekter, og det er ingen virkelig motstand blant folk flest mot at vi har to offisielle norske målformer. Norsk språkstrid engasjerer ikke. Derfor har heller ingen av språkorganisasjonene særlig vind i seilene. Den språkpolitiske problemstillingen det fortsatt er politisk uenighet om, er om det skal være obligatorisk skriftlig sidemålsopplæring i ungdomsskolen og den videregående skolen eller ikke. Motstanden mot skriftlig sidemålsundervisning kommer fra det politiske høyre i norsk politikk, fra partiene Høyre og Fremskrittspartiet. Den argeste motstanderen mot skriftlig sidemålsundervisning er Oslo Høyre og ungdomsorganisasjonen der. Anført av Oslos driftige skolebyråd Torger Ødegaard argumenterer Høyre i hovedstaden for at den skriftlige sidemålsundervisningen må avskaffes for-

di den er til hinder for at elevenes skriveferdigheter i hovedmål kan utvikles til et tilfredsstillende nivå. I et av mange innlegg om saken skriver Ødegaard i Bergens Tidende 21.11.2003:

«I vårt samfunn er kommunikasjon og språk det viktigste vi lærer barn og unge. Det er selve nøkkelen til kulturforståelse og læring. Samtidig må vi se i øynene at et stort antall elever forlater den videregående skolen uten tilfredsstillende skriftspråklige ferdigheter. Det er derfor helt nødvendig å frigjøre mer tid til fordypning i hovedmålet. Jeg er glad for den pågående debatten om skolens innhold. Vi trenger en debatt om prioriteringene av fag, emner, tids- og ressursbruk i skolen. Spørsmålet om valgfri skriftlig sidemålsundervisning i den videregående skolen hører også hjemme i denne debatten.»

Hvor Ødegaard finner dokumentasjon på at «et stort antall elever forlater den videregående skolen uten tilfredsstillende skriftspråklige ferdigheter», har det vist seg umulig å finne ut av. Som jeg påpekte i innledningen til bind 2 i bøkene «Ungdommers skrivekompetanse», der en av verdens mest omfattende undersøkelser av 15–16-åringers skriveferdigheter presenteres, har vi sannsynligvis med en vandrehistorie å gjøre. Det har ikke hindret Ødegaard i å få støtte fra flertallet i Oslo byråd til påstanden. Derfor søkte Oslo kommune Utdanningsdirektoratet om «et treårig forsøk i den videregående skolen der elevene i ett årskull ved halvparten av de videregående skolene får muligheten til valgfri skriftlig sidemålsopplæring». Hensikten med prosjektet skulle være at færre elever forlot den videregående skolen

uten «tilfredsstillende ferdigheter». Byrådetts hypotese var at dersom man fjernet den skriftlige sidemålsundervisningen, ville elevene beherske hovedmålet sitt bedre.

Når motstanden mot obligatorisk skriftlig sidemålsundervisning skal vurderes, bør man ha in mente at prosentandelen av barn og unge som må lære seg å beherske begge de norske skriftspråkene, har økt dramatisk på forholdsvis kort tid. En konsekvens av skolereformene på 90-tallet er at så å si alle elever i norske skoler får skriftlig sidemålsundervisning i seks år. Samtidig har det innvandret mennesker fra ikke-vestlige kulturer til Norge i et stort antall. I en by som Oslo utgjør etterkommerne av disse innvandrerne betydelige andeler av elevene i skolen. Mange av disse elevene er fritatt fra skriftlig sidemålsundervisning. For et vanligvis sidemålsvennlig parti som SV har denne kjensgjerningen vært avgjørende når de tidligere har vært positivt innstilt til forsøk med å fjerne skriftlig sidemål i Oslo-skolen. Det samme gjelder Arbeiderpartiet. Et tredje moment er at barn og unge som vokser opp i 2000-tallets Norge, utsettes for systematisk skolerings i et omfang som ingen andre barn tidligere. Kravene fra samfunnet til å lykkes i skolen er svært store. Ikke minst er kravene til avansert lese- og skriveferdighet betydelig skjerpet på én generasjon. Derfor er det også gjennomført en viktig og nødvendig lese- og skriveopplæringsreform i disse dager. Som et resultat av reformen skal det gjennomføres nasjonale prøver i skriving og lesing på fire ulike årstrinn i skolen.

For noen år siden ledet jeg sammen

med sosiologen Berit Skog et meget omfattende forskningsprosjekt der holdningene til skriftlig sidemålsundervisning for første gang ble undersøkt på en systematisk måte. Blant elever med bokmål som hovedmål var de negative holdningene til skriftlig sidemål meget sterke og konsekvente. Det var de også blant det store antallet elever som hadde skiftet hovedmål fra nynorsk til bokmål på ungdomstrinnet. Jeg mener som mange andre i ordskiftet om skriftlig sidemålsundervisning at skolens faglige innhold og kunnskapsmål ikke skal avgjøres gjennom håndsopprekking blant elever. Men norske ungdommer er stort sett skikkelige folk, og de er vel verd å lytte til. I undersøkelsen dokumenterte vi at kvaliteten på sidemålsundervisningen ikke var mye å skryte av. Det kan ikke vurderes som tilfredsstillende at skolemotiverte bokmålelever ikke forstod hva hensikten med den skriftlige sidemålsundervisningen var, hadde svært begrenset innsikt i språksituasjonen i Norge og grunnlaget for den, og ikke mestret sidemålet sitt, selv etter lang tids undervisning. Derfor hevdet jeg uten skygge av tvil at det måtte gjøres noe med den skriftlige sidemålsundervisningen. Etter at prosjektet ble avsluttet, har det skjedd mye positivt. Jeg nevner i farten gode initiativer i Bærum kommune og på Holmlia i Oslo. Ikke minst fortjener statsråd Kristin Clemet honnør for at hun har opprettet Senter for nynorsk i opplæringa. Klarer folkene der å utvikle dette senteret slik de har planer om, vil vi få oppleve en solid kvalitetsheving i sidemålsundervisningen i norsk skole i åra som kommer.

Oslo kommunes søknad

1. juni 2004 vedtok byrådet i Oslo altså å søke Utdanningsdirektoratet om forsøk med å fjerne skriftlig sidemålsundervisning. Og det gjorde det til tross for at Stortinget, som har hatt skriftlig sidemålsundervisning oppe til debatt mange ganger, like mange ganger har vedtatt med stort flertall at alle elever på ungdomstrinnet og i den videregående skolen skal ha obligatorisk skriftlig sidemål. Stortinget hadde dessuten vedtatt at sidemålskompetansen skal prøves i de nye nasjonale prøvene i skrivning:

«Nasjonale prøver må inneholde oppgaver i begge målformer. Omfanget av lesing og skrivning i de to målformene i de nasjonale prøvene fastsettes etter nærmere vurdering og i samråd med de aktuelle fagmiljøene.»

Utgangspunktet for dette flertallet er det kulturelle forliket Fløgstad nevner, fiksjonen om at «vi for det første har to jamstilte språkformer i landet, og for det andre at alle kan begge målformer». På grunn av Stortingets vedtak var det altså ikke mulig å fjerne sidemålsundervisningen. I søknaden bedyrte byråd Ødegaard derfor at elever som valgte bort skriftlig sidemål, skulle få en annen slags sidemålsundervisning. Denne sidemålsundervisningen skulle gis «gjennom økt teksttilfang på sidemål og gjennom styrking av kunnskap om dialekter og norsk språkhistorie».

Utdanningsdirektoratets svar

Selvsagt kan politikere i kommunestyrene vedta prosjekter og forsøk og sende søknader om å få godkjent dem til myndigheter som har ansvaret for at nasjonale lover og standarder er ivarettatt. På bakgrunn av Stortingets kon-

sekvente støtte til obligatorisk skriftlig sidemålsundervisning i skolen var det oppsiktsvekkende at den ikke-politiske sjefen for det norske skoleverket (utdanningsdirektør Petter Skarheim) mente at forsøket kunne godkjennes. I et brev til Oslo kommune 6.9.04 hevdet han at forsøket var «i samsvar med de rammene som gjelder for forsøk med sidemålsopplæring». I et intervju i *Forskerforum* la han til at søknaden fra Oslo kommune ved byråd Ødegaard skisserte «eit stort og seriøst forsøk». «Søknaden er god og grundig, det er sakshandsaminga vår òg», mente han. I samme sammenheng la utdanningsdirektøren til at han trodde «det finst forskningsmiljø som vil finne prosjektet interessant, og som kan gjennomføre det på ein fagleg god måte». Videre sa han: «Eg har sett så mykje skuleforskning at eg veit at mange har dei rette kvalifikasjonane.» Vilkåret for at det skulle bli noe forsøk der elevene ble fritatt fra skriftlig sidemålsopplæring, var nemlig at det skulle forskes på det: «Utdanningsdirektoratet setter som vilkår for godkjenning av forsøket at det forskningsmessig følges opp og evalueres. Effekten av at skriftlig sidemålsopplæring faller bort, skal kunne evalueres i tråd med målsettingen i søknaden», stod det ettertrykkelig på side 2 i brevet fra Utdanningsdirektoratet til Oslo kommune.

Forskningsmiljøenes reaksjon

Sommeren 2004 kontaktet Oslo kommune norske forskningsmiljøer «med dei rette kvalifikasjonane» for å høre om de kunne være interessert i å delta. Alle forskningsmiljøer takket nei til invitasjonen. Trass i at avslagene var

saklig begrunnet og dokumenterte et høyt faglig nivå og en rakrygget forskningsetisk standard, trakk ikke kommunen søknaden. Utdanningsdirektøren reagerte heller ikke. Oppsiktsvekkende nok tok ikke Utdanningsdirektoratet selvkritikk når norske fagmiljøer som direktoratet er helt avhengig av i sentrale faglige spørsmål, satte foten ned. Prosjektet ble isteden tilbudt nordiske forskningsmiljøer uten at det hjalp særlig mye. Riktignok ble det sendt en søknad fra et pedagogisk miljø ved Göteborgs universitet, men de trakk søknaden ganske raskt. Skandalen var dermed et faktum. Et prosjekt som utdanningsdirektøren offentlig kalte «seriøst», «godt og grundig», var avfeid som det motsatte av alle forskningsmiljøer «med dei rette kvalifikasjonane».

Hva var grunnen til at norske forskningsmiljøer sa nei til å delta i nettopp dette forsøket? Er det ikke selvsagt at man deltar i prosjekter som sentrale myndigheter godkjenner, og som er vedtatt i demokratiske organer? Antyder ikke forskningsmiljøenes nei til å delta en arrogant holdning til viktige samfunnsspørsmål? Byråd Ødegaard var for sin del ikke redd for å påstå at forskningsmiljøene ikke var redelige når de sa nei til å delta. I et intervju i Aftenposten etter at avslagene var en kjensgjerning, hevdet han at begrunnelsene var språkpolitiske. Siden forskere lever på «offentlige overføringer», mente Ødegaard, «er det betenkelig dersom de motsetter seg å forske på tema de ikke liker». Naivt forstått er det vanskelig å være uenig med Ødegaard, men ytringen er grovt injurierende dersom en leser gjennom de seri-

øse begrunnelsene for avslagene som samtlige miljøer hadde sendt inn. Ikke i noen av begrunnelsene fantes det innslag av språkpolitiske synspunkter. Tvert imot la miljøene stor vekt på beskrive de alvorlige svakhetene ved prosjektet. Hva var så de viktigste begrunnelsene? Jeg skal oppsummere avslagene i tre punkter:

I invitasjonen til forskningsmiljøene ble det understreket at det Oslo kommune ønsket å undersøke, var om fritak fra skriftlig sidemålsundervisning bedret «elevenes skriftlige ferdigheter i hovedmål» og «elevenes leseferdigheter og muntlige fremstillingsevne». Eksplisitt ble det sagt at man *ikke* ville kople disse undersøkelsene til undersøkelser av «elevenes holdninger til norskfaget generelt og sidemålet spesielt». På denne måten bygde kommunens forespørsel på en antakelse om at det kunne være en årsakssammenheng mellom skriftlig sidemålsundervisning og elevenes ferdigheter i å skrive, snakke og lese. Denne antakelsen utgjør som nevnt kjernen i Høyres og skolebyråd Ødegaards begrunnelse for at skriftlig sidemålsundervisning bør være valgfri.

Kompleksiteten i en slik problemstilling var åpenbar for alle forskningsmiljøer med innsikt i og erfaring fra lese- og skriveforskning. Ikke bare skulle det undersøkes om elever som ble fritatt fra skriftlig sidemålsundervisning, ble bedre i hovedmål enn elever som fikk slik undervisning. Det skulle også undersøkes om de ble bedre til å uttrykke seg muntlig og til å lese! Dersom antakelsen om en sammenheng skulle kunne vurderes på en seriøs måte, måtte det trekkes inn

mange mulige årsaker til at mennesker utvikler god lese- og skriveferdighet og muntlig uttrykksevne. Til sammen vil de ha dannet et meget komplekst statistisk bilde. Det er gjennomført mange undersøkelser der en har forsøkt å finne forklaringer på hvorfor noen er bedre til å lese og skrive enn andre. Ingen av dem gir svar som peker i retning av at byrådets antakelse har noe som helst for seg. Forskningsprosjektet måtte altså ta utgangspunkt i en antakelse som overhodet ikke hadde noen forankring i etablert forskning. I tillegg ville det bli svært krevende å utvikle redskaper der elevens ferdigheter ble vurdert på en pålitelig måte. Som forskningen på barns og unges skriveferdigheter ettertrykkelig viser er det som regel et meget lavt samsvar mellom selv erfarne bedømmere av elevtekster. Derfor måtte et stort antall uavhengige bedømmere involveres i prosjektet. Dessuten måtte elevenes prestasjoner i en rekke kvalitative ulike genrer og lese- og skrive-situasjoner vurderes hver for seg. En som er god til å argumentere, er ikke nødvendigvis god til å fortelle. Skriveferdighet er en sammensatt kompetanse, og noen generalisert indikator på denne kompetansen finnes ikke. Opplegget for de nasjonale prøvene i skriving er basert på denne innsikten. I samtlige avslagsbrev ble denne kompleksiteten påpekt og gjort rede for. Hadde byrådet invitert forskere til å vurdere saken, hadde de kunnet opplyse at det var ekstremt ressurskrevende å undersøke dette problemkomplekset, og at det dessuten var irrelevant.

Det ble ikke sagt, men det var åpen-

bart for forskerne at byrådets problemstilling utelukkende var politisk begrunnet. Forskerne skulle forske på en problemstilling som ingen seriøse forskere ville finne på å ta alvorlig dersom de politiske miljøene ikke hadde insistert på det. Det var opplagt for alle at Høyres skolebyråd ville bruke prosjektets resultater i en politisk kamp for å avskaffe obligatorisk sidemål i skolen. Selvsagt er det helt uproblematisk at Høyre har som et politisk mål å avskaffe obligatorisk skriftlig sidemålsundervisning. Men det er ikke uproblematisk å tvinge seriøse forskningsmiljøer til å produsere vitenskapelige fakta som kan brukes i denne politiske kampen. I demokratiske samfunn er en av bærebjelkene at forskningen må være uavhengig av politiske miljøer. Forskere må stå fritt til å vurdere virkeligheten på en annen måte enn det flertallet i samfunnet til enhver tid gjør. Dette flertallet kan ikke tvinge forskerne til å undersøke om slike flertallsantakelser er sanne, dersom det finnes klare og entydige forskningsbelegg for at de ikke er det. Følgelig er det heller ikke forskningsmessig legitimt å undersøke om fraværet av skriftlig sidemålsundervisning fører til bedre lese- og skriveferdigheter og til bedre muntlig uttrykksevne, selv om et lite flertall i Oslo kommune antar at det gjør det. Avslaget fra forskningsmiljøene aktualiserer derfor det grunnleggende kravet at forskningen i Norge ikke skal være politisk styrt. I så måte var avslaget vitenskapsetisk begrunnet.

Oslo kommune hadde bevilget et meget lavt beløp til prosjektet. Beløpet dekket så vidt lønn til en forsker i halv

stilling i tre år. Også slik bekreftet kommunen at de ikke hadde innsett problemstillingens store kompleksitet. Kommunen hadde ikke forstått hvilken stor arbeidsinnsats prosjektet ville kreve dersom svaret fra forskningsmiljøene skulle ha noen som helst troverdighet. For forskningsmiljøene var denne åpenbare underfinansieringen nok et uttrykk for faglig dillettantisme. Den svekket på en avgjørende måte tilliten til prosjektet. Underfinansieringen var et symptom på at Oslo kommune hadde liten respekt for den seriøse holdningen alle norske skrive- og leseforskere viser i arbeidet med forskningsprosjektene sine, og det alvorligste de opptrer med når de presenterer resultatene sine for samfunnet.

Den forskningspolitiske skandalen

Jeg har tidligere i denne artikkelen og i flere medier kalt det som har skjedd i behandlingen av dette sidemålsprosjektet, en forskningspolitisk skandale. Det skandaløse ligger ikke i at politiske miljøer ønsker å finne forskningsmessig belegg for sine synspunkter og antakelser. Et moderne samfunn bygger i stor utstrekning på

at politikere ikke benekter eller ser bort fra objektive forhold som er dokumentert gjennom kvalitetssikret forskning. At ikke alle nordmenn er enig i det norske språkpolitiske forliket, bør vurderes som et sunnhetstegn for et demokratisk samfunn. Det skandaløse ligger i at ansvarlige myndigheter i denne konkrete saken har valgt å ignorere entydige faglige råd og forskningsmiljøenes dokumenterte innsikt. Ansvar for at sidemålsprosjektet ikke ble stoppet, har derfor til syvende og sist utdanningsdirektøren. At ikke utdanningsdirektøren og hans direktorat umiddelbart innså de store faglige og metodiske svakheter prosjektet hadde, er tilgivelig. Derimot bør han og hans etat ikke slippe unna en grunnleggende kritikk for at de ikke stoppet prosjektet når samtlige kvalifiserte forskningsmiljøer sa nei til å delta. Utdanningsdirektøren og Utdanningsdirektoratet er avhengig av tillit fra samfunnet. Ved å opptre som de har gjort i denne saken legger de grunnlag for en sterk mistillit fra alle dem som er opptatt av at beslutninger om norsk skoles innhold og framtid tas på et rasjonelt grunnlag.

Språk på nett

Faksimilebiblioteket

Her finn du om lag 50 digitale bøker og hefte frå norsk språkhistorie etter 1850:
www.sprakrad.no/faksimilebiblioteket

Digitalarkivet

Digitalarkivet i Bergen har lagt ut over 60 digitale bøker frå 1500-talet til det tjuande hundreåret:
<http://digitalarkivet.uib.no>

Jemtsk og trøndersk – to nære slektingar

ARNOLD DALEN

HISTORISK OG GEOGRAFISK ligg Jemtland mellom Sverige og Noreg, og landsdelen har vori påverka både frå aust og vest. Arkeologi og gardsnamn viser nære band til Trøndelag i ein tidleg periode. Seinare ser det ut til at påverknaden var sterkare frå søraust. Kristendommen må ha kommi frå svensk område, og Jemtland kom til å ligge under erkesetet i Uppsala, i motsetnad til Herjedalen, som kom inn under Nidaros. Den kyrkjelege tilknytninga til Sverige heldt fram også etter at Jemtland vart lagt under den norske krona. Det nære sambandet med Trøndelag må likevel heile tida ha vori ganske livleg både før og etter at Jemtland og Herjedalen i 1645 var avstått til Sverige. Blant anna var dei årvisse marknadene på Levanger og Frösön møtestad for store grupper av jemtar og trønderar. Også på andre måtar var det nær kontakt mellom folk på begge sider av den nye grensa, f.eks. ved utveksling av arbeidskraft. Jemtane kunne arbeide for bøndene på Innherad i slåttonna, og innheradsbygger drog til sommararbeid i Jemtland, der onnene kom noko seinare enn nede ved fjorden.

Dei jemtske dialektane avspeglar denne mellomstillinga, og den nasjonale tilhørigheita har vori ulikt vurdert av språkforskarane. Svenske dialekt-

ologar som Elias Wessén, Bengt Pamp og Herman Geijer peikar på den språklege samanhengen vestover, men konkluderer med at jemtsk «... dock avgjort är mera svenskt än norskt» (Wessén: *Våra folksmål*), mens andre, som J.A. Lundell, understrekar påverknaden frå trøndersk, som jemtsken, saman med herjedalsken, står nærare enn andre svenske mål. Den danske språkforskaren E. Jessen har kanskje gitt den rettaste vurderinga når han i 1875 seier at «jeg veed ikke, om der virkelig er en Grendse mellem «svenske» og «norske» Dialecter», og at «Spørsmål om Jemtsk og Herjedalsk «er svensk eller norsk», egentlig falder bort».

Austnordisk – vestnordisk, tradisjonell deling

Den delte tilhørigheita viser seg i at dei jemtske dialektane har både austlege og vestlege trekk. Ut frå dei tradisjonelle kriteria for deling mellom aust- og vestnordisk kan ein ikkje karakterisere jemtsken som eintydig austnordisk, trass i fleire austlege trekk. Som i svensk elles er det i jemtsken mindre gjennomført u-omlyd (f.eks. *harv* og *fann/snöfänna*) enn i den trønderske nabodialekten (*hårv* og (*snø*)*fännj*), men her kan ein peike på manglande u-omlyd også i trøndersk, spesielt inntrøndersk, i

former som *asp* 'osp', *sparv* 'spurv', *trast* 'trost', *ask* 'oske', *skaddj* 'skodde' o.fl. (Apostrof etter ei form markerer bortfall av vokal og cirkumflekstanelag.) Eit austleg trekk ved jemtsken er også meir gjennomført bryting av kort e, f.eks. *sjala* 'stela', *sjaga* 'stige', *tjånar* 'tinar, hardved' mot trøndersk *ställa, ställa, stalla, stægga, stägga* el. *staggera, tænnar* el. *tunnur*. Også her kan ein peike på tilsvarende eksempel i nabodialektane på Innherad, f.eks. *tjuddur* 'tiur', *stjel* eller *sjal* 'støl, styrd'. Det mest sentrale ordet med bryting i jemtsk er pronomenet *je*, som kjem frå gammalsvensk *jak*, mens trøndersk, med to unntak, Røros og Singsås, har former utvikla frå gammalnorsk *ek: e(g), æ(g), ei(g), ei, i*. Jemtsken har i tillegg den austlege *w*-brytinga: *sjong* 'syngje', *sjonk* 'søkke', som manglar i norsk.

Ved to av dei andre gamle delingskriteria viser derimot jemtsk vestleg tilknytning. Den gamle lange *u*-en er bevart i *ku, bru* og (*ei*) *bu*, (formene *å bo* og *å tro* er truleg innlånte), og dei såkalla *nasalassimilasjonene* er stort sett gjennomført som i trøndersk: *sopp, bratt, dråkn* (svensk *svamp, brant, drunkna*).

Eit par andre utviklingar av seinare dato skil mellom jemtsk og trøndersk. Jemtsken har ikkje hatt palataliseringa av *nn, ll, tt* og *dd* (*allj mannj, sveittj, reddj*), som karakteriserer dialekten vest for grensa. Denne palataliseringa manglar nesten heilt innafør svensk målområde. Eit anna skilmerke er at jemtske og herjedalske dialektar har mista *h*-en i konsonantgruppa *hv* (*vit, vass* osv) i

framlyd, mens trøndersken har hatt overgang *hv>kv* (*kvit, kvass* osv.) Her representerer faktisk landegrensa også den språklege grensa.

Nesten alle dei jemtske dialektane har, som dei trønderske dialektane nord for Tydalen, bevart dei gamle diftongane *ei, øy* og *au: stein, geit, keip* (på båt), *røyk, (stein)røys, haug, staur, gaup* osv. I nordisk samanheng er dette eit reliktfenomen som vi finn i utkantområda, der diftongforenklinga ikkje nådde fram i mellomalderen: Gotland, det svenskspråklege Finland, Norrbotten, Västerbotten, Jemtland og størstedelen av Noreg. Sjølv om det her er tale om eit relik, er det ikkje uviktig at jemtsken på dette punktet står saman med dialektane vest for grensa.

Jamvekt og apokope

Det viktigaste fellestrekket for jemtsk og trøndersk er likevel resultatet av ei språkutvikling som truleg starta i seinmellomalderen, nemleg *jamvekt* og *apokope*. Jamvekt, eller på svensk *vokalbalans*, er ulik utvikling av trykklett vokal etter kort og etter lang staving, og i norsk finn vi resultatet av denne utviklinga i austlandsk og trøndersk, og i svensk i dalmål og norrländsk. I austlandsk har det f.eks. ført til ulik infinitivsending: *kaste, kjøpe, skrive* med redusert *a>e*, men *grava, veta* eller *væta, kamma* eller *kåmma* med uredusert *a* (ev. overgang til *å*). I jemtsk og trøndersk har utviklinga jamt over vori meir radikal. I dei såkalla *overvektordsa*, dvs. tostavingsord med opphavleg lang førstestaving, er endingsvokal- en bortfallen, han er *apokopt*, f.eks.

kast' eller *ka'ast'*, *kjøp'* eller *kjø'op*, *skriv'* eller *skri'iv* osv. (Dobbeltskrivinga av vokalen markerer totoppa staving, som er meir utprega i jemtsk enn i trøndersk.) I *jamveksorda* er derimot endingsvokalen bevart: *gravva*, *gråvvå*, *græ:va*, *vætta*, *vatta*, *våttå*, *væ:ta* (: markerer lengd) osv. I *jamveksorda* er det dessutan meir eller mindre radikalt gjennomført *jamning* eller *vokalassimilasjon*.

Jamvekt, apokope og jamning er resultat av språklege utviklingsprosessar særleg i nordskandinaviske, og fins altså både i jemtsk og trøndersk. Det er likevel ein del forskjellar i gjennomføringa av prosessane. I *jamvektorda* er det såleis konsonanten som er forlengd i trøndersk og herjedalsk: *lævva*, *lavva*, *låvvå*, *lövövö* 'leva', *harra*, *hårrå* 'hare', *stuggu*, *stoggo* 'stove', mens det er vokalen som er forlengd i jemtsk (kort staving, dvs. kort vokal + kort konsonant, er bevart i dei austlegaste dialektane): *la:va*, *ha:ra*, *stu:gu*. På dette punktet har jemtsk hatt same utvikling som i austlandsk (minus nordøsterdalsk). I trøndersk er det dessutan meir gjennomført jamning enn i jemtsk. I dei indre trønderske måla er det *full utjamning* mellom rot- og endevokal: *våtta* eller *vatta*, ein *nåvvå* eller *navva*, ei *vukku* eller *vokko*. Dei jemtske dialektane har meir av *tiljamning*, dvs. at rotvokalen blir meir lik, men ikkje fell saman med, endevokalen: *væ:ta*, *næ:va*, men det fins også eksempel på full utjamning. Når det gjeld lydutviklinga på dette punktet, er det meir likskap mellom jemtsken og dei ytre trøndermåla.

I jemtsk er apokopen dessutan meir

gjennomført enn i trøndersk, først og fremst ved at presens av svake verb har mista endinga. Ein jemte seier såleis *je ka'ast* 'eg kastar' og *je kjø'op* 'eg kjøper'. Dei einaste trønderane som har apokope i denne kategorien, er snåsningane og libyggene: *i kast'*, *i kjøp'*, mens alle andre trønderar har ending: *æ(g)*, *e(g)*, *eig kasta*, *kaste* eller *kasti*, *kjøpe* eller *kjøpi*. Apokope av svake hankjønnsord, *oks'* el. *o'oks* 'okse', *mån'* el. *må'an* 'måne' osv. finn vi på begge sider av grensa, men over eit langt større område i Jemtland enn i Trøndelag. I jemtsk (medeljämska el. högjämska) er det, spesielt i eldre mål, også apokope i ubestemt fleirtal av substantiv, både maskulina og feminina: *hä'äst* 'hestar', *kni'iv* 'knivar', *bjä'ärk* 'bjørker' osv., men no er det for det meste ending, *-a* eller *-e*. Denne apokopen er ukjent i trøndersk.

Ordforrådet

Det er altså fleire trekk ved lydutviklinga som er felles for jemtsk og trøndersk, og som fortel om fellesskap i ulike historiske tidsperiodar, men det er også ein del trekk som skil mellom dei, og som vitnar om ulik utvikling eller påverknad frå ulike hald. Dersom ein ser på ordforrådet i dialektane i dei to landsdelane, oppdagar ein påfallande stor grad av likskap. Det dreiar seg i mange tilfelle om ord som i skandinaviske samanheng har ei nordleg utbreiing og ikkje fins lenger sør. Orda kan høre til ulike historiske lag i språket, men det kan vera vanskeleg å avgjera om det er felles ord frå same tidsperiode, eller om det er

utveksling på grunn av nær sosial og kulturell kontakt opp gjennom historia.

I det felles jemtsk-trønderske vokabularet er det såleis mange lag. Til det eldste hører ord frå naturen, nemningar for plantar, dyr, fuglar, insekt, delar av menneskekroppen osv. Eksempel på slike fellesord er *speik* 'frost, tele', *raukjoks* 'lavskrika', *my* 'mygg', *knort* 'knott', *gullhøn* 'marihøne', *æksing* 'kveke'.

Innafor det tradisjonelle jordbruket finn ein også fleire eksempel på ord med nordleg utbreiing, f.eks. *frau* 'gjødsel', *hein* 'bryne', *ku(skit)rus* 'kuruke, kukake'. Når 'hestesele' heiter *grei* og 'bogtre' *boggreitre* både i Trøndelag og i Jemtland, er det truleg eit minne om at salmakarane i Trondheim var leverandørar i eit større geografisk område.

No gjekk ikkje påverknaden berre frå vest til aust. Det finst fleire vitnemål om språkleg påverknad frå jemtsk til trøndersk, og da særleg på dialektane på Innherad. På marknaden på Levanger, *Marsimartnan*, der det bl.a. var kjøp og sal av hestar, kunne det også bli utveksling av nemningar. Når ein i Inntrøndelag og i Namdalen kan snakke om *eit skjut* 'ei merr', så er det eit lån frå svensk, og likeins har nemninga for hestesjukdommen *svalle* 'hesteforkjølelsa,

kverka' kommi inn frå jemtane. Det er til og med sannsynleg at forma *gál* 'gard', som vi no finn i heile Nord-Trøndelag, er lånt frå Jemtland, og ikkje frå Trondheim, for der har dei frå gammalt hatt *gal* heilt inn til bygrensa.

Sjølv om Jemtland både fikk kristendommen frå svensk område og hørte inn under erkebispesetet i Uppsala, har religiøse nemningar også kommi inn frå vest. Når 23. desember blir kalla *Sjursmessdagen* 'Sigurdsmessedagen' og djevelen heiter *Gammel-Sjurd* både i Trøndelag (og nordover) og i Jemtland, vitnar det om eit gammalt nordleg fellesskap (nemningane fins ikkje lenger sør, verken i Noreg eller Sverige).

Den nære kontakten mellom Jemtland og Trøndelag vart ikkje broten etter 1645. I jemtske dialektar fins det fleire eksempel på vestlege kulturimpulsar og nemningar av nyare dato. Ein kan her nemne ord som *avis*, *blyant*, *gradstokk*, *hannkle*, *kleklip* i staden for dei svenske nemningane *tidning*, *blyertspenna*, *handduk*, *klädnyta* ofl., som viser at i Jemtland var det Trondheim som var *byn*, langt inn i vår tid. I dag skjer vel påverknaden på dialektane i begge landsdelane i større grad frå rikssentra og frå normert riksspråk, og da sterkast i Jemtland. Men det er ei anna historie.

Nynorskkurset til Språkrådet

Nettkurset til Språkrådet er laga med særleg tanke på elevar i vidaregåande skule som har bokmål som hovudmål, men kan brukast av alle. Både elevar

med nynorsk hovudmål og tilsette i staten som treng eit oppfriskingskurs, vil ha god nytte av kurset. Adressa er: www.sprakrad.no/nynorsk-nett-no

Likheter mellom norsk og urdu

FINN THIESEN

DET ER i de seneste årtier blitt skrevet en hel del om forskjellene mellom norsk og innvandrerspråk, såkalte kontrastive grammatikker. Derimot er det visstnok ingen som har skrevet om *likhetene* mellom norsk og innvandrerspråkene, selv om det emnet på mange måter er mer spennende. Denne artikkelen vil ta for seg noen av likhetene mellom norsk og urdu, det største av de mer eksotiske innvandrerspråkene våre. I ord fra urdu i denne artikkelen uttales bokstavene *j* og *y* som i henholdsvis engelsk *John* og *yes*, *c* som *ch* i engelsk *Charles*, *sh* som i engelsk *show*, *gh* omtrent som norsk skarre-r, *x* uttales som *ch* i tysk *Bach*.

To typer likheter

Aller først bør det slås fast at likheter mellom språk alltid tilhører én av to typer. Det dreier seg enten om *tilfeldige likheter* eller om *likheter som beror på felles opprinnelse*.

Urduordet *mutzâd* 'motsatt' ligner påfallende på norsk *motsatt*, men *mutzâd* er lånt inn i urdu fra arabisk, og likheten med det norske ordet er helt tilfeldig. Den østnorske 'tykke l' finnes også i urdu. Også det er en tilfeldighet, men den gjør det lett for pakistanske og indiske innvandrere å lære en norsk språklyd som utlendinger flest

ellers finner fryktelig vanskelig. Slike tilfeldige likheter, som forekommer mellom alle språk, er temmelig uinteressante. Noe som derimot ikke bare er interessant, men faktisk utgjør et nesten uendelig studiefelt, er de likhetene mellom språkene som *ikke* er tilfeldige. Det er denne typen likheter den sammenliknende språkvitenskapen studerer.

To typer ikke-tilfeldige likheter

Også de ikke-tilfeldige likhetene er av to typer. Den første typen kan eksemplifiseres ved urduordene *tû* 'du' og *maiñ* 'jeg'. Likheten mellom *tû* og *du* er umiddelbar, og ved nøyere ettertanke legger vi merke til at det også er en viss likhet mellom *maiñ* og de norske ordene *meg* og *min*. Disse likhetene er ikke på noen måte tilfeldige, men skyldes at ordene har felles opprinnelse og nedstammer fra samme språk, et ukjent språk som for noen tusen år siden ble talt av våre felles forfedre (eller kanskje heller av forfedrene til dem som ved erobring eller på annen måte overførte sitt språk på våre forfedre). Dette ukjente språket kalles i språkvitenskapen *indoeuropeisk* eller *proto-indoeuropeisk*.

Indoeuropeiske språk

De språkene som har utviklet seg fra

det indoeuropeiske urspråket, kalles *indoeuropeiske språk*, og de dekker (riktignok med ikke-indoeuropeiske «hull» som baskisk, ungarsk og tyrkisk) et område som strekker seg fra Irland og Portugal i vest til Bangladesh i øst. I løpet av det siste halve årtusen har de indoeuropeiske språkene spredt seg videre til Amerika, Australia og Sør-Afrika, der de mer eller mindre har fortrent de opprinnelige, ikke-indoeuropeiske språkene.

Iskûl og islâm

Den andre typen av ikke-tilfeldige likheter kan eksemplifiseres ved ord i urdu som *iskûl* 'skole' og *islâm* 'islam'. Heller ikke denne likheten er tilfeldig, selv om den i dette tilfellet ikke skyldes språkslektskapet mellom norsk og urdu, men at begge språkene har lånt disse ordene fra en felles kilde. Ordet *iskûl*, som urdu har fått fra engelsk, stammer, akkurat som *skole*, i siste instans fra gresk. *Islâm* er arabisk, og via andre språk har dette ordet kommet inn i norsk. Slike ord kalles *lånord*, mens ord av den første typen kalles *arveord*.

Likheten mellom ord som er *lånord*, er oftest lett å se, mens det noen ganger kan være svært vanskelig å få øye på likheten mellom *arveord*. Urdu *pûrâ* betyr *full*, men utover vokalen *u* er det ingen synlig likhet mellom *pûrâ* og *full*. Men det er slik at den indoeuropeiske konsonanten *p* helt regelmessig utvikler seg til *f* i norsk og andre germanske språk, mens indoeuropeisk *l* akkurat like regelmessig blir til *r* i urdu og andre nordindiske og iranske språk. Og er man først blitt klar over dette, ser man uten vanskelighet at det

faktisk er ganske stor likhet mellom *full* og *pûrâ*.

Likhet og felles opprinnelse

Jeg skal i det følgende gi en rekke eksempler på ord i urdu og norsk som likner på hverandre på grunn av sin felles opprinnelse, både arveord og lånord, men først litt mer om slektskapet mellom norsk og urdu.

Norsk har sammen med islandsk, dansk og svensk utviklet seg fra urnordisk, som på sin side hadde utviklet seg fra et ukjent urgermansk språk. Også engelsk og tysk har (via henholdsvis angelsaksisk og gammelhøytysk) utviklet seg fra urgermansk. Urgermansk hadde selv utviklet seg fra indoeuropeisk, i likhet med oldtidsspråk som gammelgresk, latin, gammeliransk og gammelindisk, som vi kjenner gjennom innskrifter og skrevet litteratur, og i likhet med urslavisk og urbaltisk, som er ukjente, på samme måte som urgermansk er det.

Fra gammelindisk (som i sin høy-litterære form gjerne kalles *sanskrit*) stammer en lang rekke nyindiske språk, bl.a. urdu og hindi, som i en viss forstand er ett og samme språk. I en artikkel i Språknytt nr. 3-4 2003, *Urdu, Pakistans nasjonalspråk*, har jeg gjort rede for hvordan dette språket ble splittet i urdu og hindi. Derfor nøyer jeg meg med å si at urdu er et blandingspråk som sterkt forenklet kan beskrives som hindi utvidet og beriket med tusenvis av persiske lånord.

Tre typer beslektede ord

Ettersom også persisk er et indoeuropeisk språk, betyr det at man må skjelve mellom tre typer beslektede ord når

man vil beskrive slektskapet mellom urdu og norsk:

- 1 Indiske arveord i urdu og beslektede norske arveord
- 2 Persiske lånord i urdu som i egen-skap av persiske arveord også har sine slektninger i norske arveord
- 3 Lånord som urdu og norsk har fra en felles lånekilde

Allerede språknavnet *urdû* kan anføres som et eksempel på denne tredje gruppen, siden det har samme opprinnelse som norsk *horde*. Begge ordene stammer fra tyrkisk *ordu* 'hær, leir'. Stormogulene i Delhi var opprinnelig sentralasiatiske nomader, og hoffet deres ble derfor kalt *urdu-e mu'allâ* 'den keiserlige leiren'. Dette gikk så over til å betegne det språket som ble snakket der, og etter hvert forkortet til *urdû*.

Et annet eksempel er norsk *paradis*, og urdu *firdaus*, som betyr akkurat det samme. Begge ordene stammer fra gammelgresk *parádeisos*, som på sin side hadde fått det fra gammeliransk *pairidaêza*-. Ordet er kommet til oss fra gresk via latin, mens urdu har fått det gjennom arabisk, som hadde lånt det fra gresk i formen *farâdis*. Ettersom *farâdis* (som bare var den arabiske uttalen av det greske ordet) så ut som en typisk arabisk pluralisform, dannet arabisk en singularisform *firdaus*, som så ble lånt videre inn i urdu. Ordet forekommer i Koranen, som ifølge islam er evig og uskapt, selv om den først ble åpenbart i sin helhet for profeten Muhammad på 600-tallet. Språket i Koranen er følgelig Guds eget språk. Det er artig at det finnes greske og persiske låneord i dette språket. Av gresk opprinnelse (*kanon* 'rettesnor') er også de norske ordene *kánon* og

kanónisk samt urdu *qânûn* 'lov', og det hyppigere *qavânîn* 'lovverk'. Også disse to ordene er kommet inn i urdu via arabisk; (*qavânîn* er i arabisk simpelt-hen pluralis av *qânûn*).

Noen tusen fellesord

Dersom noen skulle klare å lage en komplett fortegnelse over beslektede ord i norsk og urdu, ville den trolig bli på noen tusen ord. Men for det aller meste av dette fellesgodset gjelder det at lydendringer og betydningsutvikling har ført til at likheten mellom ordene praktisk talt er forsvunnet og har blitt usynlig for alle andre enn trenede etymologer, som man kaller folk som beskjeftiger seg med den slags.

Hvem skulle f.eks. ha trodd at urdu *bahnâ* 'å flyte' opprinnelig er samme ord som norsk 'å veie'? Ikke desto mindre går ikke bare norsk *vei-* og urdu *bah-* tilbake til den indoeuropeiske roten *weg'h-* 'å bevege', men også infinitivendelsene *-e* i norsk og *-nâ* i urdu har felles opprinnelse, nemlig det indoeuropeiske suffikset *-ono-*. (Den tyske infinitivendelsen *-en*, som i *bewegen*, har beholdt sin indoeuropeiske *n* og har derfor fjernet seg litt mindre fra det indoeuropeiske opphavet enn den norske.)

Nå skulle jo denne artikkelen beskrive *likheter* mellom urdu og norsk, og man kan med god rett hevde at det ikke er noen likhet tilbake mellom *veie* og *bahnâ*, og at slike ord derfor ikke kan anføres som eksempler på likheter mellom norsk og urdu. Jeg vil derfor i resten av artikkelen innskrenke meg til å behandle ord som ikke bare har felles opprinnelse, men som også har bevart en viss ytre likhet.

N og m er stabile lyder

Ikke alle språklyder er like motstandsdyktige overfor forandringer. Konsonanten *h* er f.eks. svært ustabil, mens *n* og *m* derimot hører til de mest stabile lydene vi har.

Treffer man et urduord som begynner med *n* eller *m*, er det gode sjanser for å finne et beslektet norsk ord med samme begynnelsesbokstav: *na* 'nei', *nîcê* 'ned', *nâk* 'nese', *nayâ* 'ny', *nangâ* 'naken' *nâo* 'båt' (naust), *nindâ* 'klander' (nid); *mâ* 'mor', *mâî* 'veslemor', *mausi* 'moster' (både urdu *-sî* og norsk *-ster* er forkortede former av det indoeuropeiske ordet for 'søster', som i urdu ikke har overlevd som selvstendig ord og er erstattet med *bahin*); *mahâgâ* 'verdiful' er beslektet med norsk 'mye' idet det kommer fra sanskrit *mahâ-* 'mye' + *argha* 'verdi' (jf. norske lånord fra indisk som *maharaja* og *mahatma*); *mârnâ* 'slå, drepe' (mord), *man* 'minne', *mânnâ* 'anerkjenne' (mane), *manânâ* 'formane', *candar-mâ* 'mâne', *muñh* 'munn', *meñ* 'midt i', *mailâ* 'skitten' (male), *bhalâ-mânas* 'naiv person' (ordrett 'godmenneske').

Persisk i urdu

Til arveordene som begynner på *n* og *m* ovenfor, kan man føye en rekke ord som urdu har lånt fra persisk: *nâm* 'navn', *nâxun* 'negl', *nazdik* 'nær', *naujavân* 'ung mann, ungdom' (av persisk *nau* 'ny' + *javân* 'ung'), *nâf* 'navle', *murdâbâd* 'død over' (mord), *mard* 'mann' (eg. 'dødelig' og beslektet med *mârnâ* og 'mord'), *mâdarî zubân* 'morsmål', *mahînâ* 'måned', *mai-xâna* 'vinhus' (mjød), *miân* 'midte'.

En rekke persiske lånord i urdu er dannet med suffikset *-inda*: *âinda* 'frem-

tid' (eg. 'kommende'), *parinda* 'fugl' (eg. 'flyvende'), *bâshinda* 'beboer' (eg. 'værende'), *numâinda* 'representant', *sharminda* 'skamfull'. Endelsen *-inda* har samme opprinnelse og samme betydning som den norske endelsen *-ende*, f.eks. i *sovende*.

Ordene *nevø* og *niese* er franske lånord i norsk, men de er likefullt indoeuropeiske og beslektet med urdu *navâsâ* 'dattersønn' og *navâsî* 'datterdatter', som på sin side er lånt inn i urdu fra persisk.

Også den norske femininumsendelsen *-inne* i ord som *venninne*, *pianistinne* har sitt sidestykke i urdu, nemlig femininumsendelsen *-in* eller *-an*. Av *dhôbî* 'vaskemann' avledes det således en femininumform *dhôban*, som riktignok ikke betyr 'vaskekone', men 'konen til en vaskemann', og av det persiske lånordet *darzî* 'skredder' avledes urdu femininumformen *darzin* eller *darzan* 'skredderinne'.

Avslørende tallord

Dersom man i en fart vil undersøke om et språk er indoeuropeisk, gjør man det lettest ved å undersøke tallordene fra 1 til 10. Hvis språket er indoeuropeisk, vil de ha en kanskje vag, men

NORSK	URDU	PERSISK	TYRKISK	FINSK
en	êk	yak	bir	yksi
to	dô	do	iki	kaksi
tre	tîn	se	ûç	kolme
fire	câr	cahâr	dört	neljä
fem	pânc	panj	bes	viisi
seks	che	shash	altı	kuusi
sju	sât	haft	yedi	seitsemän
åtte	âTh	hasht	sekiz	kahdeksän
ni	nau	noh	dokuz	yhdeksän
ti	das	dah	on	kymmenen

likevel umiskjennelig, likhet med norsk. Sammenlign de norske tallordene fra 1 til 10 med persisk og urdu og deretter med de samme tallordene i finsk og tyrkisk, som ikke er indoeuropeiske språk. Det er lett å se at norsk, urdu og persisk hører sammen, mens tyrkisk og finsk står isolert.

Den stabile n-en

Ser vi nærmere på de tre første kolonnene, finner vi et nytt eksempel på den stabile konsonanten *n* i norsk *ni*, urdu *nau* (og f.eks. urdu *ninnānvē* 'nittini') og persisk *noh*. Norsk *fem* mot urdu *pāñc*, persisk *pañj* er et eksempel på den regelen som ble nevnt nederst i venstre spalte på side 33, nemlig at indoeuropeisk *p* utvikler seg til *f* i de germanske språkene. Andre eksempler er urdu *pāñv* 'fot', *pādnā* 'å fjerte', *pīhar* 'farsheim', *pār* 'den andre bredden' (ferje), *pūchnā* 'spørre' (forske), *piyā* 'elsker' (frier). I ordene *parāyā* 'fremmed', *pardēs* 'utlandet', *pardēsī* 'utlending' er elementet *par-* beslektet med norsk 'fjern'. Av persiske lånord i urdu som har *p* svarende til norsk *f*, kan nevnes *par* 'fjær', *pul* 'bru' (fjord), *pārsāl* 'i fjor'.

Den germanske lydforskyvningen

I norsk *to* og *ti* overfor urdu *dō*, *das* og persisk *do*, *dah* (samt 'fjerte' overfor *pādnā*) ser vi eksempler på en regel (eller lydlov) som sier at indoeuropeisk *d* utvikler seg til *t* i germansk. Denne regelen, sammen med regelen om at *p* blir til *f*, inngår i et større regelsett som kalles *den germanske lydforskyvningen*, og som beskriver utviklingen av de indoeuropeiske lukkelydene til germansk.

En fullstendig beskrivelse av denne lydforskyvningen er det ikke plass til i denne artikkelen. Vi må nøye oss med å nevne at indoeuropeisk *p*, *t* og *k* ble forskjøvet til *f*, *th* (som i engelsk *think*) og *h* i germansk, mens indoeuropeisk *b*, *d* og *g* ble til germansk *p*, *t*, *k*, og indoeuropeisk *bh*, *dh* og *gh* ble til germansk *b*, *d* og *g*. Andre eksempler på at urdu har bevart en indoeuropeisk *d*, som er blitt forskjøvet til *t* i germansk, er *dāñt* 'tann', *Dasnā* 'hugge, stikke' (om slanger og insekter, beslektet med norsk *tang*), *dēs* 'område, land' (teig) og følgende persiske lånord, som alle er beslektet med det norske substantivet *tre*: *dār* 'galge, spidd', *dārū* 'urtemedisin, brennevin', *daraxt* 'tre'. *Dār* gjenfinner vi også i den botaniske betegnelsen på himalayisk sedertre: *Cedrus deodara*.

Bh i urdu, b i norsk og persisk

Eksempler på at urdu har bevart indoeuropeisk *bh* overfor norsk *b*, ser vi bl.a. i ordene *bhūrā* 'brun', *bhâi* 'bror', *bhâr* 'byrde' og *bharnā* 'fylle', som egentlig er samme ord som norsk *bære*. Det beslektede ordet *bhârī* 'tung' gjør det lettere å forstå hvordan betydningen av et ord kan endre seg fra 'bære' til 'fylle'. I persisk blir indoeuropeisk *bh* til *b* akkurat som i norsk, og det persiske ordet for 'byrde' er *bâr*, som brukes i urdu side om side med arveordet *bhâr*. Presensstammen *bar-* av det tilsvarende persiske verbet *burdan* 'bære, bortføre' inngår som siste ledd i urdu *dilbar* 'hjertetyv, kjæreste'. Det persiske ordet for 'bror' *birâdar* har følgelig heller ikke bevart det indoeuropeiske *bh*, og også på andre måter ligner det persiske ordet mer på norsk *bror* enn på urdu *bhâi*.

De urdotalende muslimene i India og Pakistan nedstammer fra hinduer som i middelalderen gikk over til islam. De tok imidlertid det hinduiske kastevesenet med seg og bruker det persiske ordet *birādarī* 'brorskap' til å betegne 'kaste'. Kastesystemet deres merkes ikke mye i det daglige, men den dagen en pakistansk innvandrer-gutt eller jente i Norge ønsker å gifte seg med en aldri så from pakistansk muslim som ikke tilhører det riktige *birādarī*, blir de jammen klar over hvor sterkt kastevesenet fortsatt står. Enda et eksempel på persisk og norsk *b* overfor urdu *bh* er urduarveordet *bhauñ*, som i urdu har det persiske synonymet *abrū* '(øye)bryn'.

En forbløffende betydningsendring ser man i urdu *bhaddā* 'stygg', som kanskje er samme ord som norsk 'bedre'. *Bhaddā* stammer nemlig fra sanskrit *bhadra* 'god, fin, lykkelig', og ifølge Fredrik Otto Lindeman har dette ordet felles opprinnelse med norsk *bedre*. Den første anvendelsen av det indiske ordet i betydningen 'stygg' må enten ha vært en sarkasme eller en eufemisme.

Urdu liker ikke å ha *h* to ganger i samme ord. Derfor er indoeuropeisk *bh* blitt til *b* i urdu *bāñh* 'overarm' beslektet med norsk 'bog' og med det persiske lånordet *bāzū* 'overarm'.

Et eksempel på at urdu har bevart opprinnelig indoeuropeisk *dh* overfor norsk (og persisk) *d* ses i *bāñdh-nā* 'binde' med *dh* ved siden av synonymet *band karnā*, der *band*, med *d*, er lånt fra persisk.

T og d i urdu, t norsk

Urdutallordet *tīn* 'tre' går tilbake til sanskrit *triNi*, og ifølge den german-

ske lydforskyvningen bør da germansk svare med *thr-*, og det er faktisk det vi finner både i engelsk *three* og norrønt *thrír*. Men i moderne skandinaviske språk er lyden *th* blitt til *t*, slik at den germanske lydforskyvningen av *t*-en kan sies å ha blitt nøytralisert i skandinavisk. Følgen er at norsk *t* svarer til urdu *t* i *tīn* 'tre', men til urdu *d* i *dō* 'to'. Dette er bare et enkelt eksempel på hvordan bildet etter hvert blir mer og mer komplisert.

Dersom man skulle lage en fullstendig beskrivelse av de elementene som er felles i urdu og norsk, måtte man gjøre rede for hundrevis av slike regler og i tillegg forsøke å forklare en mengde tilsynelatende brudd på reglene som analogidannelser, lån fra nærbeslektede indiske språk, og mye mer. Resultatet ville bli et digert verk, og den som eventuelt skulle skrive en slik bok, måtte beherske hele språkhistorien fra indoeuropeisk over gammel-norsk til moderne norsk, samt over gammeliransk og gammelindisk til hindi, og ha satt seg grundig inn i hvordan splittelsen av hindi og urdu gikk for seg. Man tør vel gjette på at en slik bok aldri vil bli skrevet.

Labiovelarer

Man antar at det indoeuropeiske urspråket inneholdt en rekke konsonanter med dobbelt artikkelasjon, såkalt labiovelare lukkelyder, som ble uttalt med leppene og baktungen samtidig: *kw*, *gw* og *gwh*. Ifølge den germanske lydforskyvningen utvikler indoeuropeisk *kw* seg til germansk *hw*, som i det minste i skriftspråket fortsatt lever i norsk og dansk *hv* og i engelsk *wh*. Nynorsk har fortsatt et labiovelart *kv*. I

urdu blir indoeuropeisk *kw* oftest til *k*. Ettersom spørreordene i indoeuropeisk begynte med den labiovelare konsonanten *kw*, begynner spørreord i norsk og dansk med *hv*, (i nynorsk *kv*), i engelsk med *wh*, og i urdu med *k*: *kaun* 'hvem', *kyā* 'hva', *kyō* 'hvorfor', *kaisā* 'hvordan', *kahā* 'hvor', men overfor urdu *kab* 'når' svikter norsk 'når', men ikke engelsk *when*.

Når et ord begynner med protoindoeuropeisk *s-* (eller *sw-*) + vokal, bevares denne *s*-en både i norsk og urdu, som i *saccā* 'sann'; *sīncnā* 'å vanne' (sil); *sīnā* 'å sy', mens den i persisk svekkes til *h-* (men til *x-* foran *u/w*), som det fremgår i norsk *syv* overfor urdu *sāt*, persisk *haft*.

Andre eksempler på *s-* i både norsk og urdu overfor *h-* eller *x-* i persiske lånord i urdu er:

sam- i *samboer* overfor *sa-* i *saut* 'medhustru' og *ham-* i *hamdardī* 'medfølelse, sympati'
sol overfor *sūraj* og *xurshêd*
svin overfor *sūar* og *xūk*
sin og *selv* overfor *sagā* 'egen' og *xud* 'selv' og *xwêsh* 'slektning'
sove og *sovende* overfor *sônā* 'sove' og *xwābida* 'sovende'
sovn overfor *sapnā* og *xwāb* 'drøm'
sviger- i *svigerfar* overfor *usar* (hindi *sasur*) og *xusar* 'svigerfar'
sviger- i *svigermor* overfor *sās* og *xasrū* 'svigermor' (dialektord)

Dersom et indoeuropeisk ord begynner på *st-*, blir *s-* her ikke til *h-* i persisk, men bevares som *s*, men verken persisk eller urdu tillater mer enn en konsonant i begynnelsen av et ord. Til norsk 'stjerne' svarer derfor det persiske lånordet *sitāra* med hjelpevokal mellom *s* og *t*, mens urdu har arveordet *tārā* der *s* er helt borte.

I de aller fleste eksemplene har jeg begrenset meg til å vise en regelmessig overensstemmelse mellom den første konsonanten i de sammenlignede ordene. Det skyldes helt enkelt at det som regel er der man kan iaktta den siste rest av likhet mellom norsk og urdu, etter flere tusen års atskillelse. Men også resten av ordet lar seg ofte forklare.

Eksempel på full forklaring av et ord

La oss forsøke med urdu *kahā* 'hvor'. Dette ordet kan mer ordrett oversettes med 'hvilket sted?' og består av et element *ka-* 'hvilket?', som ikke finnes som selvstendig ord i urdu, og et element *hā* 'sted', som gjenfinnes i *mêrê hā* 'hjemme hos meg' (ordrett 'mitt sted'), og *yahā* 'her' (ordrett 'dette stedet'), *vahā* 'der' (ordrett 'det stedet'). Vokalen *a* i *ka* går tilbake til en indoeuropeisk *o*. Det sammen gjør vokalen *a* i norsk *hva*.

Elementet *-hā* går tilbake til sanskrit (gammelindisk) *sthānam* 'sted', som er avledet av verbalroten *sthā-* 'å stå'. På samme måte er også de norske ordene *stad* og *sted* avledet av roten 'stå'. Sanskrit *sthānam* gjenfinnes vi i navnet på den indiske delstaten *Raja-sthan*, med *-sth-*. En persisk variant av ordet finner vi i stedsnavn dannet med sisteledet *-istān*, med *-st-*, som i *Afghanistan*, *Kurdistan* osv. Da Pakistan ble opprettet i 1947, fikk landet navnet *Pākistān*, dannet av det persiske adjektivet *pāk* 'ren' (utvilsomt å forstå som 'ren i troen') og den persiske endelsen *-istān*. (Chaudhri Rahmat Ali, som oppfant navnet, har neppe tenkt på at dette skrevet i urduskript like gjerne kan leses *pāksitān* 'en som røver alt'.) Endelsen *-istān* er etter hvert blitt interna-

sjonal og inngår bl.a. i ord som *bantustan* (område med overveiende negerbefolkning) og det spøkefulle eller nedsettende *Langtvekkistan*.

Felles lånord i norsk og urdu

Det norske ordet *kaki* er lånt fra engelsk *khaki*, som helt sikkert har det fra urdu *xâkî*. Men urdu har lånt det fra persisk, så om vi vil oppfatte norsk *kaki* som et lånord fra engelsk, urdu eller persisk, blir en smakssak.

De orientalske lånordene *basar*, *karavane*, *sjal* og *sjakal* gjenfinner vi i urdu *bâzâr*, *kârvân*, *shâl* og *shaghâl*, men vi har helt sikkert ikke fått dem gjennom urdu. De er kommet til oss fra persisk via tyrkisk, italiensk og tysk.

Både *bâzâr* 'marked' og *kârvân* 'karavane' er persiske arveord. *Bâzar* går tilbake til gammelpersisk **vahâcâra* 'pruting', mens *kâr-* i *kârvân*, som opprinnelig betydde 'væpnet eskorte', er beslektet med norsk 'hær' (igjen et eksempel på den germanske lydforskyvningen *k > h*). Opprinnelsen til persisk *shâl* er ukjent, mens *shaghâl* trolig

er lånt inn i persisk fra sanskrit *shrgâla-*. Foruten *shaghâl* betegner urdu sjakalen også med de mindre hyppige arveordene *siyâr* og *siyâl*, begge utviklet av sanskrit *shrgâla-*. Det aller hyppigste urduord for 'sjakal' er imidlertid *gîdaR*, et av de mange arveordene i urdu som ikke har noen slektninger utenfor Sør-Asia.

I de seneste årtier er norsk også blitt beriket med en del navn på orientalske matvarer og retter. Hvor mange av dem som stammer fra urdu, og hvor mange som stammer fra andre indiske og orientalske språk, er et studium for seg. *Samosa* stammer helt sikkert fra urdu *samôsâ*, og selv om dette igjen er lånt fra persisk *sambûse*, kommer vi ikke utenom å klassifisere *samosa* som et norsk lånord fra urdu ettersom vi ubestridelig har fått det direkte fra urdu og i den formen som ordet har i det språket. Ordet *kebab* har vi derimot fått i den tyrkiske formen. På urdu heter det *kabâb*. Også dette ordet er (som vel de fleste ord fra det indiske og tyrkiske kjøkken) persisk.

Språk på nett

Det digitale avisbiblioteket

Nasjonalbiblioteket har til nå digitalisert ti aviser og gjort dei tilgjengelige på nettet. Mellom avisene er Norske Intelligenssedler, Aftenposten, Dagbladet, Morgenbladet og Social-Demokraten. Ein viktig dokumentasjon av norsk historie, norsk pressehistorie og norsk språkhistorie. Adresse: www.nb.no/avis

Nettbiblioteket

Samlinga til Ivar Aasen-tunet omfattar

over 800 eldre tekstar på landsmål. Tekstane fordeler seg på meir enn 115 forfattarar: www.aasentunet.no

Dokumentasjonsprosjektet

Dei humanistiske miljøa ved universiteta i Oslo, Bergen, Trondheim og Tromsø har gjennom dette prosjektet lagt ut mellom anna digitale ordbøker, mellomaldertekstar, stadnamnbasar og over 60 000 sider frå norsk litteraturhistorie: www.dokpro.uio.no

Nytt fra Språkrådet

Nytt navn: Språkrådet

I forbindelse med omdanningen av Norsk språkråd har institusjonen fått nytt navn: Språkrådet. Navnet ble fastsatt i brev fra Kultur- og kirkedepartementet i mai og er i samsvar med forslaget fra interimstyret i Språkrådet. *Språkrådet* var tidligere en mye brukt kortform for *Norsk språkråd*, men er nå altså oppgradert til offisielt navn på den nye institusjonen. På engelsk, tysk og fransk er navnet det samme som før: The Norwegian Language Council, Rat für Norwegische Sprache og Le Conseil de la langue norvégienne.

Språkrådet har flyttet

De nye lokalene ligger i tilbygget til Nasjonalbiblioteket i Observatoriegata 1B ved Solli plass. Postadressen er som før: Postboks 8107 Dep, 0032 OSLO. Det nye telefonnummeret er: 22 54 19 50.

Grammatiske termer til skolebruk

En arbeidsgruppe oppnevnt av Språkrådet og Utdanningsdirektoratet har

utarbeidet en anbefaling om grammatiske termer til bruk i skolen. Nytt er blant annet ordklassene *determinativ* og *subjunksjon*. Anbefalingen ligger her: www.sprakrad.no/gramterm

Øvelse i den nye bokmålsrettskrivningen

Språkrådet har utarbeidet en øvelse som viser noen av hovedtrekkene i den nye bokmålsrettskrivningen. Øvelsen ligger på nettsidene våre under Leik og lær/Rettskrivning

Språksituasjonen i 1905

Hva het Oslo i 1905? Hva het fylkene? Skrev en substantivene med stor bokstav i skolen i 1905? Hadde en gått over til å skrive å istedenfor aa i skolen? Hva var det mest populære jentepnavnet det året? ... Disse og andre spørsmål finner du svar på i språkøvelsen vår om 1905: Øvelsen ligger på nettsidene våre under Leik og lær/Ymse språkkunnskap.

Fra side 4 ... *Rettskrivningsendringene* ...

eringsvedtak de senere år, for ikke å snakke om de rystelser som fulgte reformene av 1917, 1938 og 1959. Denne gang vil det gå rolig for seg, og det blir neppe nødvendig å legge arbeid i en bred og pedagogisk pre-

sentasjon av nyhetene utover det som ligger på nettet og det som er meddelt i Språknytt. Folk merker lite til vedtak som tar opp i seg «modne frukter» av språkutviklingen, og som for øvrig bekrefter dagens tilstand.

FORFATTERNE

Kjell Lars Berge er professor i nordisk språkvitenskap ved Universitetet i Oslo.

Arnold Dalen er pensjonert professor i nordisk språkvitenskap ved Universitetet i Trondheim, NTNU, og har dialektgransking, med særlig vekt på trønderske dialekter, som spesialområde.

Ottar Grepstad er direktør for Ivar Aasentunet.

Tor Guttu er førsteamanuensis i nordisk språkvitenskap ved Universitetet i Oslo. Han har redigert flere ordbøker.

Einar Lundeby var i mange år professor i nordisk språkvitenskap ved Universitetet i Oslo.

Torbjörn Nilsson er dosent i historie ved Samtidshistoriska institutet, Södertörns högskola. Han har medvirket i det svensk-norske *Prosjekt 1905*. Blant annet har han gitt ut to antologier sammen med Øystein Sørensen: *1905 – Nye perspektiver og Norsk-svenske relasjoner i 200 år* (Aschehoug 2005).

Finn Thiesen er magister i sammenliknende indoeuropeisk språkvitenskap og førsteamanuensis i persisk ved Institutt for østeuropeiske og orientalske studier ved Universitetet i Oslo. Han har tidligere arbeidet som amanuensis i urdu samme sted og som lektor i hindi ved Københavns Universitet.

Omslagsbilde:

© *Tarjei E. Krogh / Samfoto*

INTERNETT

Tekstene i dette nummeret fins også på Internett: <http://www.sprakrad.no>

SPRÅKRÅDET

Postboks 8107 Dep
0032 OSLO

Telefon: 22 54 19 50

Telefaks: 22 54 19 51

Ansvarlig redaktør:
Sylfest Lomheim

Redaktører:

Svein Nestor
svein.nestor@sprakradet.no
Åsta Norheim
asta.norheim@sprakradet.no

Signerte artikler står for forfatterens syn. Redaksjonen forbeholder seg rett til å pub-

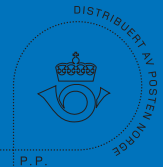
lisere innsendte artikler på Internett. Fire nummer i året. Opplag: 25 000. Redaksjonen avslutta 30.9.2005.

Form: NIGARD, Venabygd
Trykk: PDC Tangen 2005

ISSN 0333-3825

B

NORGE/NOREG

Returadresse:
SPRÅKRÅDET
Postboks 8107 Dep
0032 OSLO

ISSN 0333-3825